

De maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen betreffende bevolkingsregisters en -tellingen (1794-1814)

INLEIDING

Het tijdperk van de Franse overheersing in ons land, en vooral het eerste decennium ervan, was er een van intense belangstelling voor de statistiek, o.a. voor de bevolkingsstatistiek, bij de landsbesturen te Parijs.

Wanneer men voor ogen houdt dat de Revolutie de nieuwe inrichting van de Franse staat grotendeels op de bevolkingscijfers steele, dat het probleem van de bestaansmiddelen dikwijls nijpend was, dat op bepaalde delen van de bevolking (tegenstanders van de revolutie, dienstplichtigen) toezicht diende uitgeoefend, dat een nieuw burgerlijk wetboek werd uitgevaardigd, dat o.a. de wetgeving over het huwelijk wijzigde en de registratie van geboorten, huwelijken en overlijdens aan de burgerlijke overheid toevertrouwde, dan is het geen verrassing te constateren dat er in die periode heel wat archiefdocumenten en publicaties ontstonden die voor de kennis van de toenmalige demografische toestanden van groot belang zijn.

Bovengenoemde voorbeelden benadrukken het dienend karakter van deze statistische bronnen. Het streven naar een onbaatzuchtige en wetenschappelijke bevolkingsstatistiek, in Frankrijk en elders reeds in de 18e eeuw ingezet, zou echter ook, zij het moeizaam, aan

bod komen: het is bekend hoe o.a. de ministers François de Neufchâteau en Chaptal metterdaad veel belangstelling hadden voor statistieken, hoe in 1800 in het Franse Ministerie van Binnenlandse Zaken een afzonderlijk *Bureau de Statistique* (zij het met zeer speciale opvattingen!) werd opgericht, enz. ¹.

Een laatste bedenking verhoogt het belang van de tellingen uit deze tijd: ze getuigen van een opvallende demografische groei in onze streken en leveren ongetwijfeld een kostbare bijdrage tot de verklaring ervan.

Deze bronnen dienen uiteraard aan historische kritiek onderworpen te worden. Een van de eerste vragen die men zich daarbij stelt is deze naar de oorsprong.

Op het vlak van het landsbestuur heeft M. Reinhard voor Frankrijk reeds de wetten en ministeriële besluiten en maatregelen bestudeerd die het ontstaan gaven aan archieven met demografische inslag en meteen notities verzameld over de publicaties, de antwoorden en de bewaarde archivalia ². Er weze hierbij opgemerkt dat in de beknopte samenvattingen van de normatieve teksten in Reinhard's werk fouten en onduidelijkheden gesloten zijn die wij hier ter gelegener tijd zullen rechtzetten.

1. Zie vooral M. REINHARD, *Etude de la population pendant la Révolution et l'Empire*, Gap, 1961, in-8°, 72 p., en *Premier supplément*, hierop, Parijs, 1963, in-8°, 76 p.; IDEM, *La statistique de la population sous le Consulat et l'Empire*, in *Population*, 1950, p. 103-120; IDEM, *La population des villes sous le Consulat et l'Empire*, in *Population*, 1954, p. 283-284; IDEM, *La révolution française et le problème de la population*, in *Population*, 1946, p. 419-428; H. COPPEJANS-DESMEDT, *Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, dl. CXXVI, 1, Brussel, 1960, in-8°, 60 p.; J. FESTJENS, *De Mémoire Statistique van Viry, prefect van het Leiedepartement (1800-1804)*, Leuven, 1967, in-4°, 258 p. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling); laatste gegevens bij J.N. BIRABEN, *La statistique de population sous le Consulat et l'Empire*, in *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, dl. XVII, 1970, p. 30-45.

2. Zie hierboven, voetnoot 1, eerste referentie.

Het opzet van dit artikel is meer beperkt:

1° Wij stelden alleen belang in de bestuurlijke maatregelen uitgevaardigd door de Franse hoofdbesturen van het huidige West-Vlaanderen — d.w.z. achtereenvolgens de Arrondissementsbesturen van West- en Oost-Vlaanderen, het Hoofdbestuur van het Leiedepartement en de Prefectuur van het Leiedepartement — voorzover ze voor de volledige gebiedsomschrijving bedoeld waren. Deze maatregelen worden voorgesteld onder de hoofding: «normatieve teksten», in de chronologische orde van de eerste wet of bestuursmaatregel van de hoogste overheid daaromtrent. Er dient daarbij opgemerkt dat tot 6 december 1796 (16 frimaire V) de Franse wetten in de voormalige Oostenrijkse Nederlanden slechts geldig waren mits een speciale uitvaardiging³: vandaar voor deze periode de paragraaf: «In België». Dit was echter niet nodig voor maatregelen van de uitvoerende macht zoals besluiten en omzendbrieven van de Franse ministers. Na voornoemde datum werd de naasting van België ook op dit gebied volledig van kracht en waren de Franse wetten automatisch rechtsgeldig in het Leiedepartement.

2° Het gaat hier uitsluitend over maatregelen die tot doel hadden de vervaardiging van officiële documenten over de *stand* van de bevolking, nl. bevolkingsregisters en volkstellingen die het geheel van de bevolking per gemeente betreffen. In de toenmalige bronnen worden voor de aanduiding van lijsten of statistische gegevens over de bevolking zeer uiteenlopende en veranderlijke benamingen gebruikt⁴, die wij zullen citeren waar het

3. Zie daarover P. POULLET, *Les institutions Françaises de 1795 à 1814. Essai sur les origines des institutions Belges contemporaines*, Brussel, 1907, p. 58-59.

4. Voor wat wij een «nominatieve volkstelling» noemen, vindt men in het arrondissement Kortrijk de volgende benamingen: «état de population, tableau des domiciliés, tableau de population, cahiers de population, recensement général». Hetzelfde geldt voor de normatieve bronnen: wat ergens omzendbrief of besluit genoemd wordt, kan evengoed een unieke brief zijn. Ook de hoogste bestuursinstanties gebruikten geen geijkte termen, wat bewijst hoever de statistiek nog verwijderd was van het volwassen stadium.

nodig blijkt. In dit artikel echter worden met «bevolkingsregisters» bedoeld: de naamlijsten van de inwoners van een gemeente, opgesteld in opdracht van het gemeentebestuur, waarop regelmatig de wijzigingen veroorzaakt door geboorten, overlijdens of migratie moeten aangetekend worden. In de «tellingen van de bevolking» of «volkstellingen» onderscheiden wij twee soorten: 1° «nominatieve tellingen» of «naamtellingen» noemen wij de naamlijsten van alle inwoners van een gemeente op een bepaald ogenblik⁵; 2° «numerieke tellingen» bepalen wij als opgaven van de getalsterkte van de bevolking van een gemeente, op een bepaald ogenblik⁵, al of niet onderverdeeld in enkele grote categorieën (bijv. naar geslacht, burgerlijke stand, enz.).

3° De «feitelijke verwezenlijking» (antwoorden, bewaarde archieven, publicaties) is niet het voorwerp van dit artikel en dus ook niet van exhaustieve opzoekingen. Wij meenden nochtans dat het van nut kon zijn de voorlopige gegevens die wij daarover verzamelden (meestal uit het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen) bekend te maken.

4° Een laatste en belangrijke beperking geldt de heuristiek.

Wij waren helaas niet in de gelegenheid de Archives Nationales te Parijs op dit punt grondig te exciperen (hiervoor komt vooral de reeks F²⁰ in aanmerking, maar ook stukken uit F^{1c}, F⁷, e.a.)⁶.

Wat de periode na 1800 betreft, is onze voornaamste bron een uitgegevene: nl. de departementale verzameling van besluiten, omzendbrieven, enz. van de prefect, waarvan jaarlijks tenminste één boekdeel gepubliceerd

5. «Bepaald ogenblik» dient hier, gezien nogmaals de toenmalige stand van de statistiek, met een korreltje zout genomen. Zo werd bijv. met de nominatieve telling van Izegem, afgesloten op 9 oktober 1799, reeds een aanvang gemaakt einde 1798.

6. Het komt ons, na enkele steekproeven, voor dat deze fondsen toch vooral van belang zijn voor de uitvoering en de resultaten.

werd ⁷. Voor onduidelijkheden en gegevens over de uitvoering werd het archief der Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen, bewaard in het Rijksarchief te Brugge, geraadpleegd.

Laatstgenoemd archieffonds vormde trouwens onze voornaamste bron voor het revolutionnair tijdperk, vóór 1800 dus, waarin de bevolkingsregisters en -tellingen door hun innoverend karakter en hun aantal zeer belangwekkend zijn. Zelfs voor dit beperkt tijdvak zijn de documenten van het voornoemd fonds waarin bestuurlijke maatregelen kunnen voorkomen of vermeld worden zo talrijk en — wegens de talrijke wisselingen in de bevoegdheid van de onderscheidene burelen — zo variabel van aard, dat zich een pragmatische beperking opdrong. Kern van ons archiefonderzoek vormden déze nummers die volgens de inventaris expliciet bevolkingsregisters en -tellingen of briefwisseling daarover bevatten ⁸. Deze bundels werden volledig nagezien en de besluiten, omzendbrieven en brieven ⁹ van het arrondissements- resp. departementsbestuur daarin vernoemd, werden opgezocht vooreerst in de reeksen of repertoria van al of niet gedrukte omzendbrieven en besluiten, de registers over het van kracht worden van de wetten, de binnenkomende brieven van de hogere overheid, meer speciaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken, en daarna ook — voorzover deze archivalia lonend leken en niet overdreven tijdrovend in het gebruik — in de registers en repertoria van de verscheidene burelen met de uitvoering gelast.

Voor de telling van het jaar III (bevolking en bestaansmiddelen) kwam ook het archief van de *Administration Centrale et Supérieure de la Belgique* en van de *Conseil du Gouvernement* evenals van het Arrondissement Oost-Vlaanderen in aanmerking.

7. RECUEIL ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes émanés de la Préfecture du Département de la Lys, Brugge, vanaf 1800. Voortgezet onder licht gewijzigde titels.

8. Nrs. 60-67, 121-122, 1233-1246, 1566-1569, 2801, 2828-2830.

9. Over de onvaste terminologie, zie p. 233, voetnoot 4.

De besluiten of omzendbrieven, in deze bronnen geciteerd, waarvan de inhoud onduidelijk bleef, worden hier alle samen in een laatste paragraaf opgesomd. Ook enkele tellingen waarvoor geen normatieve bron bekend is, vinden daar een plaats.

In de bijlagen volgen dan de normatieve teksten uitgaande van de hoofdbesturen van het Leiedepartement en uitzonderlijk — waar een rechtzetting of aanvulling van vroegere publicaties nodig blijkt — ook van de hogere instanties¹⁰.

Hoewel elk historisch werk noodzakelijk onvolledig is hopen wij hier op het niveau van de Westvlaamse hoofdbesturen tijdens de Franse overheersing de voornaamste trekken van het administratieve kader te kunnen schetsen waarin de zeer talrijke plaatselijke tellingen en bevolkingsregisters dienen geplaatst te worden. Uiteraard valt hier de grootste nadruk op de normen door de centrale overheid voorgeschreven; studie van de lokale uitvoering is onontbeerlijk om de waarde van de demografische gegevens nauwkeuriger te bepalen¹¹. Precies om dit plaatselijk onderzoek te stimuleren hebben wij de notities over de feitelijke verwezenlijking toegevoegd.

10. Zie bijvoegsel achter in het tijdschrift.

11. Een dergelijk lokaal onderzoek werd door ons reeds gedeeltelijk gepubliceerd onder de titel *De omvang en de demografische structuur van de bevolking van Izegem tijdens de Franse Overheersing (1794-1815)*, in *De Leiegouw*, dl. IX, 1967, p. 85-126 en 211-230.

Lijst der afkortingen

- A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*
ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, *Administration Centrale et Supérieure de la Belgique et Conseil du Gouvernement.*
- R.A.
RIJKSARCHIEF
- S.A.
STADSARCHIEF.
- F.H.
Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen (1794-1814).
- Dép. Escaut
Archives de l'arrondissement de la Flandre Orientale et du Département ou Préfecture de l'Escaut (1794-1814).
- PAS.
PASINOMIE *ou collection complète des lois, décrets, arrêtés et réglemens généraux qui peuvent être invoqués en Belgique. Brussel, vanaf 1833.*
- RECUEIL Huyghe,
Recueil des proclamations et arrêtés des représentans du peuple français envoyés près les armées du Nord et de Sambre-et-Meuse, etc. ainsi que des ordonnances, réglemens et autres actes du Magistrat et autres autorités constituées de la Ville et Quartier de Bruxelles émanées à Bruxelles depuis.. le 21 messidor l'an II de la République, 9 juillet 1794, vieux style, dln. I-V.
- R. DEVLEESHOUWER, *L'arrondiss. Brab.*
L'arrondissement du Brabant sous l'occupation française (1794-1795) - Aspects administratifs et économiques, Brussel, 1964, in-8°, 560 blz.
- M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*
Etude de la population pendant la Révolution et L'Empire, Gap, 1961, in-8°, 72 p.
- M. REINHARD, *Supplément*
Etude de la population pendant la Révolution et l'Empire. Premier supplément, Paris, 1963, in-8°, 76 p.

1. Een belangrijke vernieuwing: het gemeentelijk bevolkingsregister (wet van 19-22 juli 1791).

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk.

*Decreet van 19-22 juli 1791 uitgevaardigd door de Nationale Vergadering over de ordehandhaving in de gemeenten*¹².

In titel I, artikel 1 en 2, werd hier aan de gemeenten opgelegd een bevolkingsregister te houden, «*état des habitans*» of «*registre*» genoemd, dat de verklaringen moest bevatten van de inwoners van de gemeente betreffende hun naam, leeftijd, geboorteplaats, laatste domicilie, beroep en andere bestaansmiddelen. Dit register moest opgemaakt worden door de leden van het gemeentebestuur¹³, ofwel door de politiecommissarissen, ofwel door burgers die daartoe opdracht kregen. Ieder jaar, in de loop van de maanden november en december, diende dit register nagezien te worden en gewijzigd waar dit nodig was.

Hiermede werd de basis gelegd voor het opstellen en bijhouden van de bevolkingsregisters, een noodzakelijk middel voor de handhaving van de openbare orde, die het doel was van deze wet en waarvoor in de overige artikelen nog omstandige maatregelen getroffen werden. Het buitengewoon belang van deze registers voor de demografie zal wel niemand ontgaan: zij bieden ons immers een jaarlijks bijgehouden en zeer gedetailleerd

12. PAS., 1e reeks, dl. III, p. 114.

13. In de wettekst: «*officiers municipaux*».

overzicht van de bevolking. Jammer genoeg zou de realisatie van deze wet in de eerstvolgende decennia nog heel wat te wensen overlaten. M. Reinhard¹⁴ vermeldt trouwens voor Frankrijk geen verdere uitvoeringsbesluiten.

2) Voor België.

a) *Besluit van 24 frimaire IV (15 december 1795), uitgevaardigd door de Vertegenwoordigers van het Volk*¹⁵.

Door dit besluit werd de wet van 19-22 juli 1791 ook in België van kracht, met uitzondering van enkele artikels, die echter niet de bevolkingsregisters betreffen.

b) *Besluit van 7 pluviôse V (26 januari 1797), uitgevaardigd door het Uitvoerend Bewind (Directoire Exécutif)*¹⁶.

In dit overzicht van alle wetten die in België op dat ogenblik geldig waren, werd ook de wet van 19-22 juli 1791 vernoemd.

3) Voor het Leidedepartement.

In het Leidedepartement werden, voor zover ons bekend uit de geraadpleegde bronnen, geen besluiten getroffen die uitsluitend aan de wet van 19-22 juli 1791 gewijd waren; wel werd er melding van gemaakt in één, misschien twee besluiten over andere onderwerpen.

a) *Besluit van 3 messidor VII (21 juni 1799), uitgevaardigd door het Hoofdbestuur van het Leidedepartement*¹⁷.

Dit besluit vermeldde uitdrukkelijk de wet van 19-22 juli 1791: paragraaf 3 maakte de gemeentebesturen attent op het onderscheid dat diende gemaakt tussen «bevolkingstabel» («*tableau de population*») vereist door

14. M. REINHARD, *Etude de la population pendant la Révolution et l'Empire*, Gap, 1961, p. 32, nr. 5.

15. PAS., 1e reeks, dl. III, p. VIII.

16. PAS., 1e reeks, dl. III, p. CXVII.

17. R.A. BRUGGE, F.H., nr. 312. Tekst in bijlage 1.

de wet van 10 vendémiaire IV en de «staat» («état») die volgens de wet van 19 juli 1791 jaarlijks moet vernieuwd worden.

b) *Instructie van de prefect van het Leiedepartement op 24 nivôse IX (14 januari 1801) over het bestuur van de gemeenten*¹⁸.

Aan de maires werd zorg gevraagd voor de «tellingen» («recensements des habitants») en de «bevolkingstabellen» («tableaux de population»). Laatstgenoemde «bevolkingstabellen» moesten ieder jaar in de eerste helft van fructidor (d.i. dus in de laatste maand van het republikeins jaar) naar de prefectuur gezonden worden¹⁹.

Werden met deze «bevolkingstabellen» de bevolkingsregisters bedoeld, vereist door de wet van 19-22 juli 1791, die op het einde van ieder (in 1791 nog gregoriaans) jaar dienden vernieuwd? Op deze vraag kan niet met volledige zekerheid geantwoord worden. De wet van 19-22 juli 1791 rept immers met geen woord over het jaarlijks opsturen van de bevolkingsregisters naar het departementaal bestuur en bovendien zijn in het archief der Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen zulke registers niet te vinden²⁰.

Het lijkt ons waarschijnlijker dat het hier de naamlijsten volgens de wet van 10 vendémiaire IV betreft, die inderdaad in groten getale naar het departementaal bestuur gezonden werden, en waarvan de minister van binnenlandse zaken nog rond 1800 de jaarlijkse aanvulling of vernieuwing wenste²¹.

18. RECUEIL ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes émanés de la Préfecture du Département de la Lys, dl. I, Brugge, jaar IX, p. 383.

19. «Les tableaux de population doivent être remis à la préfecture dans la première quinzaine de fructidor de chaque année».

20. In R.A. BRUGGE, F.H., nrs. 1235-1246, worden enkele nominatieve tellingsregisters, die een uitvoering zijn van de wet van 10 vendémiaire IV, klaarblijkelijk bij vergissing aangeduid als uitvoering van de wet van 19-22 juli 1791.

21. Zie hierna, p. 309.

Een vertaling van deze «*tableaux de population*» door «statistieken over de loop van de bevolking» (aantal geboorten, huwelijken, sterfgevallen, migraties) lijkt hier niet aangewezen, omdat in dit geval de prefect de onzinnige eis zou stellen deze statistieken op te maken vóór het jaar volledig verlopen was.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking.

In het decreet van 19-22 juli 1791 wijst niets erop dat men de bevolkingsregisters elders moet gaan zoeken dan in het archief van de gemeenten zelf. Inderdaad treft men in de meeste gemeentearchieven naamlijsten van de bevolking aan, maar slechts een nauwkeurig nazicht van de stukken kan laten blijken welke wet aan de oorsprong van deze lijsten ligt; vooral met de wet van 10 vendémiaire IV is er veel verwarring ontstaan²². Gezien de geringe nadruk waarmee het decreet van 1791 achteraf geürgeerd werd, was het opstellen en bijhouden van de bevolkingsregisters hoofdzakelijk afhankelijk van de ijver van de gemeentebesturen en van de behoefte aan politieel toezicht die zij aanvoelden. Dit laatste motief verklaart waarschijnlijk grotendeels waarom de frequentie van de bevolkingsregisters in die periode toeneemt met het bevolkingsaantal van de gemeente²³.

2. De telling van bevolking en bestaansmiddelen in België in het jaar III.

A. Normatieve teksten.

22. Zie voetnoot 20 en ook M. REINHARD *Supplément*, p. 6: zelfde verwarring in Frankrijk.

23. Zo werden bijv. voor Gent en Leuven de bevolkingsregisters ongeveer om de twee jaar vernieuwd. Zie voor Leuven: W.G. JONCKHEERE, *Bevolking en mortaliteit, Aspecten van de demografische evolutie te Leuven onder het Frans Bewind (1794-1814)*, 2 dln., Leuven, 1960 (onuitgegeven licentieverhandeling).

In de door ons gebruikte bronnen troffen wij alleen normatieve teksten aan voor België en het arrondissement Oost-Vlaanderen.

1) Voor België.

a) *Besluit van 26 brumaire III (16 november 1794), uitgevaardigd door de Vertegenwoordigers van het Volk bij de legers van het Noorden en van Samber en Maas*²⁴.

Op voornoemde datum vaardigden de Vertegenwoordigers van het Volk bij de legers van het Noorden en van Samber en Maas een reeks besluiten uit die, zoals uit de motivatie blijkt²⁵, erop gericht waren de ontelbare misbruiken uit te roeien die, sedert de herovering van de Oostenrijkse Nederlanden op 26 juni 1794, gepaard gingen met de militaire en burgerlijke opeisingen. Deze laatste waren georganiseerd door ontelbare en oncontroleerbare afgevaardigden van het «handelsagentschap», waarvan de handelingen tot dan toe een onontwarbaar labyrint hadden geschapen en dat om deze reden thans werd opgeheven²⁶.

Om dit doel te bereiken was het nodig voorlopige bestuurslichamen op te richten, die het vertrouwen van de bevolking genoten, teneinde de orde herstellen en vooral (sic) teneinde aan het moederland (Frankrijk) de voordelen en hulpmiddelen te verschaffen die door de chaos dreigden verloren te gaan²⁷. Er werden aldus 8

24. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 63-66. De Vertegenwoordigers van het (Franse) Volk bij de legers van het Noorden en van Samber en Maas voerden sinds de slag van Fleurus (26 juni 1794) het hoogste gezag in de Oostenrijkse Nederlanden. Het waren leden van de Franse Nationale Conventie, belast met een tijdelijke maar veelomvattende opdracht door het «Comité de Salut Public», het opperste regeringsorgaan in Frankrijk, de enige instantie waaraan zij verantwoording verschuldigd waren. Zie daarover o.a. R. DEVLEESHOUWER, *L'arrondiss. Brab.*, p. 164-172.

25. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 57-60. Zie ook hierna p. 246 en bijhorende voetnoot 43 voor wat de opeisingen betreft.

26. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 80-83.

27. Deze doelstelling duidelijk benadrukt bij R. DEVLEESHOUWER, *Le cas de la Belgique in Occupants-occupés 1792-1815 (Colloque de Bruxelles, 29 et 30 janvier 1968)*, p. 50 en voetnoot 8.

arrondissementele besturen en 1 hoofdbestuur te Brussel opgericht, die de bestaande plaatselijke bestuurslichamen overkoepelden. Zeer belangrijk was dat voortaan alle militaire opeisingen slechts via deze nieuwe beheerslichamen mochten uitgevoerd worden²⁵. Een ander besluit van dezelfde dag schreef trouwens een algemene opeising voor van bepaalde hoeveelheden voedingsmiddelen, paarden en kledingstukken voor het leger²⁸.

Op dezelfde datum besloten de voornoemde Vertegenwoordigers ook tot een algemene telling van de bestaansmiddelen en de bevolking van België²⁹, wellicht uit eigen initiatief³⁰. Overigens zijn in 1794-1795 nog talloze andere tellingen in België ingericht, met de bedoeling een intensieve economische controle uit te oefenen, een inventaris op te maken van de rijkdommen van het nieuwe wingewest, teneinde, naar de wensen van het *Comité de Salut Public*, er op een ordelijker wijze dan voorheen zoveel mogelijk voordeel uit te halen voor

28. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 67-70.

29. Zie hierboven voetnoot 24.

30. Bij F.A. AULARD, *Recueil des actes du Comité de Salut Public*, 28 dln., Parijs, 1889-1951, en het *Supplément*, dl. I, Parijs, 1966, is geen spoor te bekennen van een beslissing van het Comité de Salut Public daaromtrent. Wel wordt er melding van gemaakt in een brief van de Vertegenwoordigers van het Volk Joubert en Portiez aan het voornoemde «Comité» dd. 24 december 1794 (dl. XIX, p. 69-70), waaruit wij het volgende lichten: «Notre premier soin est de pourvoir à la nourriture de nos braves frères d'armes... Nous avons ordonné un recensement dans tous les cantons, afin de connaître l'état des subsistances entre Meuse et Rhin. Les commissions chargées de ce travail sont en pleine activité; nous espérons avoir sous peu des résultats. La même opération se fait dans toute d'étendue de l'administration centrale de Bruxelles». Op 27 brumaire III zinspelen vijf Vertegenwoordigers van het Volk wellicht ook op het hier besproken besluit wanneer zij naar het «Comité» schrijven: «Nous avons pris plusieurs arrêtés... nous espérons qu'il mériteront votre approbation»; (F.A. AULARD, *o.c.*, dl. XVIII, p. 200). Het lijkt er dus wel op dat deze telling een eigen initiatief is van de Vertegenwoordigers, zoals ook het andere zeer belangrijke besluit van 26 brumaire III (zie voetnoot 25) tot oprichting van een hoofdbestuur en arrondissementsbesturen in België (zie R. DEVLESHOUWER, *L'arrondiss. Brab.*, p. 172-173).

Frankrijk³¹. Deze strekking wordt expliciet uitgedrukt in de briefwisseling van de Vertegenwoordigers van het Volk over de gelijktijdige nijverheidstelling³², en kwam, gezien de chaotische en willekeurige opeisingen in de voorafgaande maanden, ongetwijfeld ook aan de toenmalige bevolking als de enige voor³³. Zij werd trouwens in de traditionele Belgische geschiedschrijving voldoende in de verf gezet, samen met de wandaden waartoe sommige tellingscommissarissen zich leenden³⁴.

Nochtans waren de motieven waarvoor de wetgevers openlijk uitkwamen van nobeler aard: met behulp van dit globale overzicht wilden zij de bestaansmiddelen waarover de natie beschikte rationeel over de bevolking verdelen; overschotten dienden ter beschikking gesteld van behoeftige gebieden³⁵. De arrondissementsbesturen stonden in voor de bevoorrading van de markten van steden en gemeenten³⁶. De schaarste aan levensmiddelen die sinds geruime tijd in Frankrijk heerste had trouwens aldaar ook aanleiding gegeven tot gelijkwaardige graantellingen: zie bijv. de omzendbrieven van 10 en 11 sept. 1793 (die ook controle ter plaatse voorzagen), de wet van 5 november 1793 (telling binnen de 15 dagen), de omzendbrief van 13 december 1793 (graan en voedergewassen), en het decreet van 26 juni 1794, waarbij bevolen werd na de oogst van 1794 in

31. Zie o.a. R. DEVLEESHOUWER, *o.c.*, p. 193 en 164.

32. Zie H. COPPEJANS-DESMEDT, *Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, dl. CXXXVI. 1, Brussel, 1960, p. 2-6.

33. Zie bijv. A.R.A. *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brief van de nationale agent van Oost-Vlaanderen naar de nationale agent van België: «Le cultivateur Belge croit se tirer de l'inquiétude que lui cause le recensement, quoi qu'on puisse lui dire à cet égard» (8 februari 1795).

34. Zie bijv. P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination Française, 1792-1814*, dl. I, p. 464-465.

35. Art. 3-6.

36. Art. 12.

iedere gemeente een telling van bevolking, graan en voedergewassen te houden³⁷.

Zoals R. Devleeshouwer duidelijk aangetoond heeft³⁸ was precies deze tweespalt in de motivering van de Franse gezagvoerders t.o.v. de Belgen typisch voor deze periode van de tweede Franse bezetting vóór de inlijving (op 1 oktober 1795). Enerzijds was er de hogervermelde politiek van het *Comité de Salut Public* dat in de verovering van de relatief rijke Oostenrijkse Nederlanden een redmiddel zag voor de dreigende economische ineenstorting van het revolutionnaire Frankrijk. Ook het leger en zijn vele verwante diensten verkeerde in nood en sleepte grotendeels eigenmachtig alhier zoveel mogelijk in de wacht. Anderzijds konden de hoogste Franse burgerlijke gezagvoerders alhier (Vertegenwoordigers van het Volk, Hoofdbestuur van België) geen afstand doen van de revolutionnaire principes, waarmede zij hun handelingen wensten te rechtvaardigen. Overigens deden de Belgen die met hen medewerkten bijtijds beroep op deze gevoelige snaar om aan de schreeuwende onrechtvaardigheden, waarmede men ter plaatse geconfronteerd werd, te verhelpen en de inwoners van de «*chaumières*», om wie de revolutie in principe begonnen was, te beletten van honger om te komen.

Deze dualiteit zal bij de hiernavolgende bespreking van het verloop van deze telling herhaaldelijk te voorschijn treden.

Het Hoofdbestuur van België stond voor deze telling in en diende ze te doen uitvoeren door de besturen van

37. Zie A. COCHIN en M. DE BOUARD, *Précis des principales opérations du Gouvernement révolutionnaire*, Parijs, 1936, p. 118-125. Over het decreet van 26 juni 1794 (PAS, 1e reeks, dl. VI p. 207) nadere bijzonderheden bij M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 41-42.

38. Zeer duidelijk bij R. DEVLEESHOUWER, *Le cas de la Belgique, in Occupants, occupés, 1792-1815. Colloque de Bruxelles, 29 et 30 janvier 1968*, p. 43-53.

de arrondissementen en de daaraan ondergeschikte besturen van hoofdplaatsen (*chefs-lieux*) en municipaliteiten³⁹.

Een artikel was speciaal aan de controle gewijd: de juistheid van de verklaringen moest bij middel van huisbezoeken nagegaan worden⁴⁰. Niet-aangegeven levensmiddelen en grondstoffen werden in beslag genomen en de gemeente liep een boete op gelijk aan de waarde van de ontduiking, die zij op de schuldige aangever mocht verhalen⁴¹.

Noteren we hier dat slechts twee artikels het uitdrukkelijk hadden over opeisingen ten bate van het leger en de republiek; duidelijk met de bedoeling een einde te maken aan de warboel in dit opzicht werd hier bepaald dat deze opeisingen voortaan zouden dienen te gebeuren via het Hoofdbestuur van België, dat ze dan verder over en door zijn ondergeschikte bestuurslichamen op een rechtvaardige wijze zou omslaan⁴². In werkelijkheid zouden deze bepalingen dode letter blijven⁴³!

39. Art. 1.

40. Art. 8.

41. Art. 7.

42. Art. 10 en 11.

43. Het Hoofdbestuur van België verklaarde op 26 jan. 1795 (7 pluviôse III) dat het nog niet over voldoende gegevens beschikte om deze verdeling op zich te nemen, zodat de Vertegenwoordigers van het Volk de organisatie van de opeisingen aan de militairen overlieten. Wel moesten deze laatsten kennis geven van hun opdrachten aan de plaatselijke arrondissementsbesturen, die hun opmerkingen mochten geven, zonder echter de opeising te mogen verhinderen (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brief van de nationale agent van België aan deze van Gent). Nog op 12 juli 1795 (24 messidor III) werden in het arrondissement Oost-Vlaanderen opeisingen rechtstreeks door de militairen opgelegd (zie R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1483, p. 163).

Over de bevolkingstelling werd letterlijk slechts met één woord gerept, nl. in artikel 2, waarin voorgeschreven werd dat de telling zou gaan over: «1° de grondstoffen... enz. 2° de bevolking en de noden van iedere gemeente, zowel aan levensmiddelen als aan grondstoffen om fabrieken en werkhuizen te bevoorraden». De rubrieken en uitvoeringsmodaliteiten zouden in de volgende uitvoeringsbesluiten van het Hoofdbestuur van België nader gespecificeerd worden. Toch kan men op grond van het besluit van 26 brumaire reeds stellen dat alle nadruk viel op de telling van de bestaansmiddelen. Als fiscale telling is deze historisch van fundamentele betekenis geweest, hoewel men gezien de hierboven geschetste toestanden, zeker met een neiging tot ontduiking van de aangifte van levensnoodzakelijke goederen vanwege de bevolking moet rekening houden. Anderzijds is het niet onmogelijk dat bepaalde gemeenten zouden trachten het aantal inwoners zo hoog mogelijk te stellen om een argument te meer te hebben om de «noden» van de bevolking te accentueren.

Noteren wij tenslotte dat dit besluit in de twee talen werd gedrukt en overal waar nodig diende voorgelezen, afgekondigd en uitgeplakt te worden⁴⁴.

b) *Besluit van 6 frimaire III (26 november 1794), uitgevaardigd door het Hoofdbestuur van België, na overleg met de Agent National*⁴⁵.

Zoals gezegd bevat dit besluit de uitvoeringsmodaliteiten van het voorgaande. Nochtans voelde het Hoofdbestuur duidelijk de nood aan om de geplunderde en hongerlijdende Belgen weer wat vertrouwen in te boezemen en liet een uitvoerige motivatie voorafgaan,

44. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 66: art. 18 en slotformule. Op het stadhuis van Brussel gebeurde deze afkondiging pas op 4 frimaire III (24 november 1794)!

45. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 232-242.

beginnend met de slagzin: *La république française veut le bonheur de la Belgique*. Daarin werd toegegeven dat de Belgen totnogtoe redenen hadden om grotelijks veront- rust te zijn over de onvolledige, wisselvallige en tegen- strijdige maatregelen i.v.m. de bestaansmiddelen. Daarom zouden er nu algemene gelijkvormige schik- kingen getroffen worden om zowel leger als burgerbe- volking de levensmiddelen te bezorgen waarop zij recht hadden.

Wij noteren hier alleen de maatregelen i.v.m. de volkstelling. Om de ordelijke verdeling van de voe- dingsgewassen te organiseren dienden de *officiers muni- cipaux* de bij het besluit van 26 brumaire opgelegde telling (*recensement*) nopens de bevolking en de hoe- veelheden tarwe, spelt, *blé mêlé* en rogge in haar bezit, uit te voeren volgens het formulier A⁴⁶. Kopies van die ingevulde formulieren dienden binnen vijf dagen naar het dichtsbijzijnde centrum gestuurd, dat ze dan ogen- blikkelijk moest doorspelen naar het arrondissements- bestuur. Op kosten van eventuele nalatige gemeente- besturen zouden speciale commissarissen ter plaatse de telling uitvoeren⁴⁷. Er was ook een model C voorzien voor het aantekenen van de wijzigingen in de aantallen van bevolking, granen, voeders en dieren sedert de telling, dat om de halve maand langs de hiërarchische weg naar de centrale overheid diende gestuurd⁴⁸. Op het einde van iedere maand moest iedereen trouwens aan het gemeentebestuur de blijvende veranderingen in het aantal personen van zijn familie mededelen⁴⁹. Note- ren we hierbij dat voor de opnemng van de behoeften

46. Art. 4. Door art. 1. werden trouwens, gezien de nijpende schaarste, alle voorraden van deze granen in beslag genomen ten voordele van de gemeenschap. In iedere gemeente diende een voor- raadschuur («grenier d'abondance») aangelegd.

47. Art. 9.

48. Art. 11 en 17.

49. Art. 14.

aan graan of brood van ieder gezin, zoals voorgeschreven in artikel 2, *geen* formulier of model gegeven werd! Voor dit werk mochten de gemeentebesturen de medewerking vorderen van de meest ontwikkelde inwoners, geestelijken niet uitgezonderd⁵⁰.

Dit besluit werd door het Hoofdbestuur van België en door de Nationale Agent van België⁵¹ ondertekend en nog dezelfde dag goedgekeurd door de Vertegenwoordigers van het Volk⁵².

In de uitgegeven wetsverzamelingen werden de voornoemde tabellen niet afgedrukt, maar toch beschreven⁵³. Deze beschrijving stemt letterlijk overeen met de tabellen getiteld A, B en C, waarvan in het archief van het Hoofdbestuur van België zowel de eerste ontwerpen als de definitieve modellen bewaard zijn⁵⁴ en die de goedkeuring dragen van voorzitter Bethune⁵⁵.

50. Art. 18.

51. Volgens R. DEVLEESHOUWER, *L'arrondiss. Brab.*, p. 175, voetnoot 78, is de nationale agent het uitvoerend orgaan van het Hoofdbestuur van België en van de arrondissementsbesturen. Hij waakt over de uitvoering van de wetten en reglementen; de besluiten worden steeds genomen na zijn oordeel gehoord te hebben. Uit de archieven door ons voor deze studie geraadpleegd blijkt dat de rol van deze agenten zeer belangrijk was; zo gebeurde bijv. de uitvoering van het besluit van 27 frimaire III uitsluitend onder hun leiding. In Oost-Vlaanderen werd het arrondissementsbestuur zelfs blijkbaar niet op de hoogte gesteld van de tellingsresultaten en meende dus zelf een dergelijke telling ongeveer tegelijk te moeten opzetten (zie hierna p. 252). In het algemeen gaf de nationale agent van België doorlopend bevelen aan de arrondissementele nationale agenten en werd er een drukke briefwisseling over en weer gevoerd.

52. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 242; uit de slotformule blijkt dat dit besluit slechts 22 dagen later, op 28 frimaire III (18 dec. 1794) door het stadsbestuur van Brussel afgekondigd werd.

53. ARRETES *des Représentants du Peuple en mission et Lois Françaises, publiés dans la ci-devant Belgique avant sa réunion à la République par la loi du 9 vendémiaire quatrième année*, Gent (Steven), z.d., p. 148-149.

54. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544.

55. Bethune was op dat ogenblik inderdaad voorzitter van het Hoofdbestuur van België: zie ondertekening van het besluit van 6 frimaire III in RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 242.

De definitieve modellen voor de volkstelling vindt men in de bijlagen afgebeeld⁵⁶.

Wat tabel A betreft werd in de titel van het ontwerp eerst nog de opname van diervoeder, rijst, vee en aardappelen voorzien, maar dit werd geschrapt, blijkbaar in overeenstemming met artikel 8 van hetzelfde besluit dat daarvoor de modellen B voorzag. In het ontwerp was een afzonderlijke laatste kolom voorzien voor de globale opgave van alle soorten meel; deze werd eveneens geschrapt en de opgave van het meel werd over de opgave van de verscheidene soorten graan verspreid.

Opvallend voor A en C is de splitsing van de bevolking in twee leeftijdsgroepen, nl. ouder en jonger dan 10 jaar; misschien heeft dit verband met de schatting van de behoeften, hoewel deze schatting in de hieronder besproken richtlijnen aan de militaire tellers «per kop», zonder onderscheid van leeftijd, gebeurt. Dezelfde splitsing zal trouwens in de telling van het jaar IV voorgeschreven worden⁵⁷. Overigens kon er twijfel ontstaan betreffende de kinderen die precies 10 jaar oud waren; de beschrijving van de tabellen die in de uitgegeven wetsverzamelingen na het besluit van 6 frimaire volgt is duidelijker: de tweede kolom bevat de kinderen van 10 jaar en jonger.

De tabellen A en B werden ook gebruikt door de commissarissen aangesteld in uitvoering van het besluit van 27 frimaire hierna besproken. Van de tabel C ontmoetten we totnogtoe slechts één toepassing⁵⁸.

c) *Besluit van 27 frimaire III (17 december 1794), uitgevaardigd door de Vertegenwoordigers van het Volk bij de legers van het Noorden en van Samber-en-Maas*⁵⁹.

56. Bijlagen 2 en 3.

57. Zie hierna p. 321.

58. Zie hierna p. 257, voetnoot 85. Voor tabel C zie p. 275.

59. RECUEIL Huyghe, dl. II, p. 263-266.

Reeds de dag vóór de afkondiging te Brussel van het besluit van 6 frimaire III troffen de Vertegenwoordigers van het Volk nieuwe maatregelen⁶⁰. «Teneinde de algemene telling van graan, voeder en vee te bespoedigen en op dezelfde wijze te werk te gaan als in het land tussen Maas en Rijn» — aldus de aanhef van het besluit — richtten zij thans een organisatie van verantwoordelijke commissarissen op. Hier volgen de belangrijkste maatregelen i.v.m. de volkstelling.

Door de *Commissaire-Ordonnateur-Général* van de Legers van het Noorden en van Samber en Maas⁶¹ en door de *Agent National* bij het Hoofdbestuur van België⁶² zouden acht commissies benoemd worden die zich elk naar een arrondissement zouden begeven om, in overleg met de arrondissementele nationale agent, de telling van alle bestaansmiddelen onverwijld — tenminste approximatief — uit te voeren⁶³. Deze commissies mochten de medewerking van elke willekeurige burger en het leger opeisen, alsmede de inzage van alle burgerlijke en militaire documenten die zij nuttig achtten⁶⁴. Zij mochten alle nodige vervoermiddelen vorderen⁶⁵ en, onder begeleiding van een plaatselijke magistraat, ook huiszoekingen verrichten⁶⁶. Dagelijks dienden zij een schriftelijk verslag van hun werkzaamheden op te maken en aan de algemene betaalmester van het leger en aan de nationale agent bij het Hoofdbestuur van België te laten geworden⁶⁷. Er werd herhaald dat zij tegelijk

60. Zie hiervoor p. 249, voetnoot 52.

61. Op dat ogenblik Sabin-Bourcier.

62. Op dat ogenblik Louis Warengien.

63. Art. 2.

64. Art. 4, 5 en 6.

65. Art. 7.

66. Art. 8.

67. Art. 11.

met de telling van de bestaansmiddelen een summiere staat van de bevolking van elke gemeente dienden op te maken⁶⁸.

Ieder lid van deze commissie en ieder van hun helpers hadden recht op een vergoeding van 15 pond per dag, terwijl de plaatselijke overheid hen ook het nodige voedsel — tegen de officiële maximumprijs — en onderdak moest verschaffen⁶⁹.

Belangrijk is artikel 14, bepalend dat de maatregelen i.v.m. de telling van de bestaansmiddelen voorgeschreven in de besluiten van 26 brumaire en 6 frimaire III verder dienden uitgevoerd te worden. Het was ook de taak van de nieuwe commissarissen deze telling door de gemeentebesturen te doen verrichten en ze tijdens of na de voltrekking te controleren. Er grijpt hier dus een versmelting plaats van de opdrachten van de commissarissen i.v.m. de telling van bestaansmiddelen en bevolking uitgevaardigd door de 3 besluiten. Voortgaande op de bewaarde resultaten blijkt trouwens het besluit van 27 frimaire niets anders te bevatten dan uitvoeringsmodaliteiten van de voornoemde twee besluiten⁷⁰, alhoewel dat niet expliciet uit de tekst blijkt. Daaruit mag men echter niet afleiden dat de opheffing van de organisatie in het leven geroepen door het besluit van 27 frimaire III noodzakelijk een einde stelde aan de tenuitvoerlegging van de voorgaande besluiten, zelfs wat de tellingen betreft. Uit het verloop der uitvoering in het arrondissement Oost-Vlaanderen⁷¹ blijkt integendeel

68. Art. 13.

69. Art. 15.

70. Alle bewaarde tellingsformulieren ondertekend door de commissarissen aangesteld bij besluit van 27 frimaire III zijn opgemaakt volgens de modellen A en B van het besluit van 6 frimaire III. Cfr. infra p. 257, voetnoot 85.

71. Voor de gebiedsomschrijving van dit arrondissement, zie hierna p. 264, voetnoot 112.

dat de actie van de commissarissen aangesteld volgens het besluit van 27 frimaire III de realisatie van de telling van 6 frimaire III door de gemeentebesturen vertraagde of hinderde en — wat belangrijker is — dat aldaar een volledige scheiding werd gehandhaafd tussen de twee tellingen. De telling volgens het besluit van 27 frimaire III, uitgevaardigd door de Vertegenwoordigers van het Volk, werd uitgevoerd door de commissarissen *ad hoc*, aangesteld door en onder toezicht van de nationale agenten van België en Gent, die de resultaten blijkbaar voor zich hielden en ze alleen aan de Vertegenwoordigers van het Volk overmaakten. Het arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen kreeg blijkbaar geen inzage in de resultaten. De feitelijke rol van de militaire tellingscommissarissen blijkt in Oost-Vlaanderen weinig belangrijk, en hier was, in een periode waarin de militairen zeer eigenmachtig optraden, evenmin enige hoop op doorstroming van de resultaten naar burgerlijke overheden die niet hun opdrachtgevers waren. De telling volgens het besluit van 6 frimaire III, uitgevaardigd door het Hoofdbestuur van België, diende in principe verricht door de ondergeschikten van het Hoofdbestuur, zijnde de gemeentebesturen onder toezicht en leiding van de arrondissementsbesturen. Wanneer deze laatsten het besluit van 6 frimaire III scrupuleus toepasten, zoals in het arrondissement Oost-Vlaanderen, dan bleven zij de uitvoering ervan eisen, ook nog lang nadat de commissarissen aangesteld volgens het besluit van 27 frimaire III, in feite dezelfde gegevens op identieke tabellen reeds aan de nationale agenten te Gent en te Brussel hadden doorgespeeld⁷². Ook voor vele gemeenten van het arrondissement West-Vlaanderen zouden twee tellingen uitgevoerd worden, zij het in de chronologische orde van de besluiten van 6 frimaire III en 27 frimaire III⁷³.

72. Cfr. *infra* p. 264-267 en 288-295.

73. Cfr. *infra* p. 274-288.

Voor de reactie van de bevolking is de rol van de tellingscommissarissen i.v.m. de opeisingen eveneens zeer belangrijk. Hierover zouden trouwens dra moeilijkheden rijzen⁷⁴. Art. 11 schreef de commissarissen voor alle inlichtingen over de aan de gang zijnde opeisingen in hun omschrijving door te spelen aan de nationale agent en aan de *commissaire-ordonnateur*. Artikel 12 bepaalde dat zij geen enkele opeising mochten hinderen, maar integendeel alle nodige maatregelen moesten treffen om ze te bespoedigen, conform het tweede besluit van dezelfde dag, dat onmiddellijk na het hier besprokene diende afgedrukt en aangeplakt te worden⁷⁵.

Dit tweede besluit van de Vertegenwoordigers van het Volk van 27 frimaire III (17 december 1794)⁷⁶ handelde uitsluitend over de opeisingen, die dus in de geest van de opstellers een nauw verband blijken te hebben met de telling. Het eerste artikel had dezelfde inhoud als artikel 12 hierboven besproken; noteren wij nochtans dat de opeisingen voor het leger en voor de voorraadschuren van de gemeenten⁷⁷, in het bijzonder van de meest bevolkte gemeenten, hier in één adem vernoemd worden. Het tweede artikel schreef overleg voor tussen de *commissaire-ordonnateur-général* en de nationale agenten van de hoofdbesturen van Aken en van België, teneinde de werkzaamheden van de tellingscommissarissen i.v.m. de opeisingen te regelen en de leveringsplaatsen vast te stellen. De overige artikels bepaalden de prijzen die voor de opgeëiste granen zouden betaald worden.

74. Zie hierna p. 261.

75. In de stad Brussel gebeurde deze afkondiging pas 10 dagen later, nl. op 29 december 1794.

76. RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 266-268.

77. Zie p. 248, voetnoot 46.

Beide besluiten van 27 frimaire werden in de twee landstalen door het Centraal Bestuur van België op één plakbrief gepubliceerd, die gedateerd is 29 frimaire III (19 december 1794)⁷⁸.

d) *Omzendbrief van 30 frimaire III (20 december 1794) van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten*⁷⁹.

Drie dagen na de uitvaardiging van het besluit van 27 frimaire III (17 december 1794) — en nog vooraleer het gedrukt was — bracht de nationale agent bij het Hoofdbestuur van België, Warenghien, zijn collega's in de arrondissementen op de hoogte van de essentiële gegevens eruit. De bedoeling hiervan was dat deze laatsten reeds vóór de aankomst van de tellingscommissarissen een aantal plaatselijke adjuncten zouden aanduiden — hetzij bestuurders van arrondissementen of gemeenten, hetzij gewone burgers — voldoende om het werk te verdelen en in de kortst mogelijke tijd te beëindigen.

e) *Onderrichtingen voor de tellingscommissarissen, benoemd in uitvoering van het besluit van 27 frimaire III (17 december 1794), uitgevaardigd door het Hoofdbestuur van België*⁸⁰.

Volgens de uitgegeven tekst — die wij D noemen — waren deze ongedateerde onderrichtingen ondertekend door Lambrechts, *vice-président* en Vanderfosse, *secrétaire-adjoint*; het was bijgevolg het Hoofdbestuur van België dat ze publiceerde. Deze definitieve tekst dateert in ieder geval van na 2 nivôse III (22 december

78. Een exemplaar is bewaard in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52.

79. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544. Tekst in bijlage 4.

80. *RECUEIL des proclamations, arrêtés, etc. émanés des représentants du peuple et de l'administration centrale supérieure de la Belgique*, Brussel (Hayez), j. III, p. 199-200. Een gedrukt exemplaar van deze onderrichtingen is bewaard in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52.

1794), datum van een minuut — die wij C zullen noemen⁸¹ — die letterlijk overeenstemt met de uitgegeven tekst D, behoudens dat zij art. 7 (een speciale bepaling voor het arrondissement Saint-Hubert) niet bevat, waardoor uiteraard het rangnummer van de volgende artikels één eenheid kleiner is. Document C is trouwens reeds een herziene en uitgebreide uitgave van opstel B, volgens een randnota vastgesteld in de zitting van... frimaire III (dag van de maand ontbreekt, maar uiteraard is dit tussen 27 en 30 frimaire III). In document C is de versie B trouwens duidelijk van een andere hand. In dezelfde archiefbundel⁸¹ bevindt zich ook nog een ouder veelvuldig gewijzigd ontwerp — dat wij A noemen — met ongeveer de tekst van de art. 1, 2, 3, 4, 5, 6 en 9 van D. Ontwerp A werd geschreven door dezelfde hand als andere gewijzigde en niet ondertekende ontwerpen van brieven en lijsten van de *agent national* bij het Hoofdbestuur van België in dezelfde bundel bewaard⁸². Volgens een slotnota bij A en C en ook volgens art. 5 diende na deze onderrichtingen de tekst van de in dit artikel geürgeerde paragrafen van de besluiten van 26 brumaire en 6 frimaire III voornoemd afgedrukt te worden.

De voornaamste onderrichtingen — volgens de definitieve versie D — kunnen als volgt samengevat worden.

81. A.R.A. *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544.

82. Bijv. brief van 12 nivôse aan Sabin-Bourcier (zie hierna p. 269) in de ik-vorm, en het antwoord erop, gericht aan Warengnien, «agent national» bij het Hoofdbestuur van België; minuut van de omzendbrief van 30 frimaire III van Warengnien aan alle nationale agenten bij de arrondissementsbesturen (zie p. 255); sommige lijsten van kandidaat-commissarissen. Andere projecten van brieven van Warengnien, van een andere hand en voorzien van de randnota «expédié» dragen intengendeel steeds onderaan een goedkeuringsformule «Vu bon» gevolgd door een onleesbare paraaf.

De commissarissen dienden zonder verwijl over te gaan tot de uitvoering van de taak hen opgedragen door het besluit van 27 frimaire III (17 dec. 1794) en van de werkzaamheden die ermee verband hielden, vermeld in de voornoemde besluiten van 26 brumaire en 6 frimaire III (16 en 26 november 1794)⁸³.

Zij dienden bij de gemeentebesturen aan te dringen op de ogenblikkelijke verwezenlijking van de drie voornoemde besluiten die zij moesten controleren. Ingeval de gemeentebesturen vertraging opliepen waren de commissarissen gehouden zelf de telling te verrichten. Zij beschikten daartoe over tellingstabellen of staten per gemeente⁸⁴. Uit de kontekst kan men met grote waarschijnlijkheid afleiden dat het hier gaat om de tabellen A en B voorgeschreven door het besluit van 6 frimaire III en de feitelijk bewaarde tabellen van de tellingscommissarissen bevestigen dit⁸⁵.

De commissarissen dienden ook de reeds opgeëiste hoeveelheden te noteren⁸⁶.

De plaatselijke magistraten diende op het hart gedrukt dat zij persoonlijk verantwoordelijk waren voor de uitvoering van bepaalde artikelen uit de besluiten van 26 brumaire en 6 frimaire III, die vooral betrekking hadden op de juistheid van de aangiften van de bestaansmiddelen, het verbod van uitvoer van bestaansmiddelen, de betaling in assignaten en het verbod of beperking van productie van jenever, bier, stijfsel en poeder. In geval van overtreding hiervan waren de tellingscommissarissen gelast met het opmaken van procesverbaal⁸⁷.

83. Art. 1.

84. Art. 2 en 3.

85. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 61-64. Voor Oost-Vlaanderen is dit eveneens het geval bij de steekproef van 10 % door ons genomen op de tellingstabellen bewaard in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nrs. 780-1057.

86. Art. 4.

87. Art. 5.

Verder werden andere bepalingen van het besluit van 27 frimaire III nopens het overleg met de arrondissementele nationale agenten, de medewerking van allen en de eventuele militaire hulp herhaald⁸⁸.

f) *Onderrichtingen voor de tellingscommissarissen, benoemd in uitvoering van het besluit van 27 frimaire III (17 dec. 1794), uitgevaardigd door de Commissaire-Ordonnateur-Général van de legers van het Noorden en van Samber en Maas, vóór 1 januari 1795*⁸⁹.

Door het besluit van 27 frimaire was de *Commissaire-Ordonnateur-Général* eveneens gemachtigd per arrondissement twee tellingscommissarissen aan te stellen. Aan dezen⁹⁰ gaf hij een speciale onderrichting in 10 artikelen, waarin met geen woord over de bevolkingstelling gerept wordt, maar waaruit duidelijk zijn hoofdbedoeling blijkt.

Volgens het opschrift was de voornaamste taak van de commissarissen de vaststelling van de voorradige eetwaren (*denrées*) van alle aard. Na overleg met de tellingscommissarissen benoemd door het Hoofdbestuur van België dienden zij zich bij de arrondissementsbesturen te melden om er de tellingstabellen, de naamlijsten van alle lokaliteiten, de uitslagen van eventuele vroegere tellingen in ontvangst te nemen⁹¹. Na de nodige plaatselijke adjuncten te hebben aangesteld moesten zij

88. Art. 6, 7 en 10.

89. Minuut in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544; afschrift o.a. in R.A. BRUGGE, *F.H.* nr. 60: register getiteld: «Copie d'instructions et lettres divers de la Commission du Recensement Général dans la Flandre Occidentale». Voor de datering zie p. 271. Tekst in bijlage 5.

90. Dit blijkt uit het opschrift van de minuut vermeld in vorige voetnoot, waarin van de commissarissen gezegd wordt: «pour y parvenir après s'être concertés avec l'agence nommée par l'administration centrale». Zijn eigen commissarissen duidt Sabin-Bourcier overigens in dezelfde tekst ook aan als «agences militaires». Het verkeerde gebruik van het woord «agence» is misschien een veelbetekende lapsus!

91. Art. 1 en 2.

in alle gemeenten de nalatige tellingsplichtigen door de plaatselijke overheid doen samenroepen en door bezoek ter plaatse, onder begeleiding van minstens één lid van het gemeentebestuur, de aangiften gaan controleren⁹². Zij mochten op de medewerking van iedereen, ook van de gewapende macht beroep doen⁹³. Belangrijk was dat deze commissarissen ook met een dringende opeisingsopdracht belast waren⁹⁴. Daarenboven dienden zij de behoeften voor vijf maanden vast te stellen a rato van 2 kwintalen graan per hoofd en 6 kwintalen voeder per paard en per maand en een tijdsschema per decade vast te stellen voor de vordering en de levering van de rest ten behoeve van het leger⁹⁵.

In de geest van Sabin-Bourcier was de telling blijkbaar een middel te meer om — eigenmachtig — de opeisingen te organiseren. Daartegen zou echter reactie komen vanwege de burgerlijke overheid⁹⁶.

g) *Omzendbrief van 9 nivôse III (29 december 1794) van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten*⁹⁷.

Deze omzendbrief was tevens een machtigingsbrief aan de tellingscommissarissen gegeven. Aan de nationale agenten werd speciaal de keuze van goedwillende en rechtvaardige adjunctcommissarissen toevertrouwd en de medewerking met en een waakzaam toezicht op de commissarissen gevraagd. Tevens werd de aandacht getrokken op het feit dat de commissarissen aangesteld door de burgerlijke resp. militaire overheden samen één commissie vormden.

92. Art. 3 en 4.

93. Art. 7 en 9.

94. Art. 8.

95. Art. 5.

96. Zie hierna sub i en j.

97. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: minuut, met melding: «expédiée, enregistrée». Tekst in bijlage 6.

h) *Omzendbrief van 12 nivôse III (1 januari 1795) van de nationale agent van België naar de arrondissementele nationale agenten*⁹⁸.

Op het ogenblik dat de meeste tellingscommissarissen uit Brussel vertrokken⁹⁹, zond de nationale agent van België een uitvoerige instructie naar zijn arrondissementele ondergeschikten, waarin herinnerd werd aan de voorgaande circulaire van 9 nivôse III. Er werd aangedrongen op de keuze van actieve, patriottische en voor dit doel onderlegde adjunctcommissarissen, in een aantal dat zou toelaten de taak ten spoedigste af te werken. Alle commissarissen dienden iedere opgemaakte tellingstabel ogenblikkelijk door te sturen naar de arrondissementele nationale agent, die op zijn beurt gehouden was de nationale agent van België dagelijks op de hoogte te houden van de stand der werkzaamheden. Bij deze omzendbrief werd ook de lijst gevoegd van de commissarissen door Sabin-Bourcier aange-steld¹⁰⁰ en een kopie van de instructies waarvan zij drager waren.

i) *Uittreksel uit de notulen van het Hoofdbestuur van België dd. 14 nivôse III (3 januari 1795)*¹⁰¹, *verzonden bij omzendbrief van de Nationale Agent van België dd. 15 nivôse III*¹⁰².

98. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544; minuut, met melding: «expédiée, enregistrée». Kopie in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4, op datum. Tekst in bijlage 7.

99. Cfr. *infra* p. 270-271.

100. Uit een minuut van een brief van de Nationale Agent van België aan Sabin-Bourcier, dd. 14 nivôse III (3 januari 1795) blijkt dat de laatstgenoemde nog geen commissarissen voor Luxemburg aangesteld had (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544). Volgens een brief van Sabin-Bourcier aan de Nationale Agent van België dd. 19 nivôse III (8 januari 1795) waren het de «agens principaux des vivres et des fourages» die de militaire commissarissen de facto moesten aanduiden (IBIDEM, nr. 52).

101. Dergelijk uittreksel o.a. bewaard in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52. Tekst in bijlage 8.

102. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr 52; minuut, met de meldingen: «expédiée, enregistrée». Tekst in bijlage 9.

Op voornoemde datum maakte de nationale agent van België zijn Hoofdbestuur attent op het feit dat volgens de instructies van de *commissaire-ordonnateur-général* Sabin-Bourcier diens commissarissen belast waren met opeisingen voor het leger. Hoofdbestuur en agent verklaarden dat de commissarissen door hen benoemd niet de minste bevoegdheid hadden om tussen te komen in verband met deze opeisingen, die totaal vreemd waren aan hun opdracht. Er werd besloten dat de nationale agent van België deze verklaring naar alle arrondissementele nationale agenten zou zenden, ten behoeve van de door hem benoemde tellingscommissarissen, wat deze dan ook deed bij zijn omzendbrief van de volgende dag. Dit is dus een eerste en duidelijke reactie tegen de eigenmachtige interpretaties van de militaire overheid.

j) *Uittreksel uit de notulen van het Hoofdbestuur van België dd. 22 nivôse III (11 januari 1795)*¹⁰³, verzonden bij omzendbrief van de Nationale Agent van België dd. 25 nivôse III (14 januari 1795)¹⁰⁴.

Op voornoemde datum gaf de nationale agent van België aan de vergadering van zijn Hoofdbestuur lezing van een brief van Woussen, nationale agent van het arrondissement West-Vlaanderen, betreffende de telling en de middelen om aan de vorderingen van de *commissaire-ordonnateur-général* te voldoen. De nationale agent van België werd gemachtigd hierop te antwoorden dat, vermits de telling uitgevaardigd werd door het Hoofdbestuur met de bedoeling aan het volk de nodige levensmiddelen te verzekeren en aan het

103. Dergelijk uittreksel o.a. bewaard in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr 60. Tekst in bijlage 10.

104. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: minuut, met de meldingen: «expédiée, enregistrée». Tekst in bijlage 11.

Hoofdbestuur de gegevens te verstrekken om de vorderingen op een rechtvaardige manier te verdelen, het niet waarschijnlijk was dat de commissarissen bij dit heilzame werk een weerstand zouden ondervinden van die aard dat de hulp van de gewapende macht moest ingeroepen worden. Wel werd toegegeven dat bij de opeisingsopdracht van de commissarissen van Sabin-Bourcier wel eens krachtiger maatregelen konden nodig zijn; deze commissarissen moesten deze eventuele steun rechtstreeks aan Sabin-Bourcier vragen en van hem verkrijgen. Een uittreksel van deze beraadslaging diende naar *alle* arrondissementele nationale agenten te worden gestuurd.

Het Hoofdbestuur van België distancierde zich hier nogmaals nadrukkelijk van de militaire vorderingen. Men noteer hier dat, in tegenstelling met de praktijk in het arrondissement Oost-Vlaanderen¹⁰⁵, op het niveau van het centrale Belgische beheer wel degelijk het volledige bestuur — d.w.z. niet alleen de nationale agent, maar ook het Hoofdbestuur — betrokken is bij de uitvoering van het besluit van 27 frimaire III.

De nationale agent van België zorgde op 25 nivôse III (14 januari 1795) voor de verzending van het uittreksel, waarbij hij een omzendbrief voegde waarin ten overvloede nogmaals gesteld werd dat de commissarissen van het Hoofdbestuur van België zich alleen met de telling dienden te bemoeien. De arrondissementele nationale agenten dienden er nauwlettend voor te zorgen dat de bedoelde commissarissen zich strict aan deze regel hielden¹⁰⁴.

105. Cf. *supra* p. 252-253.

k) *Besluit van 27 pluviôse III (15 februari 1795) van de Verteegenwoordigers van het Volk bij de legers van het Noorden en van Samber-en-Maas*¹⁰⁶.

Door dit besluit gelastten Haussmann en Peres, Ver-
tegenwoordigers van het Volk, het Hoofdbestuur van
België alle tellingscommissarissen terug te roepen, hun
bevoegdheden op te heffen en hen hun statistieken te
doen neerleggen. De volgende dag deelde de nationale
agent van België dit mede aan zijn collega's in de
arrondissementen¹⁰⁷.

1) Voor het arrondissement West-Vlaanderen¹⁰⁸.

Ongeveer onmiddellijk na de ontvangst van de be-
merkingen (i.v.m. de opeisingen) van het Hoofdbestuur
van België dd. 12 december 1794 nopens het besluit van
6 frimaire III (25 nov. 1794), gaf het arrondissements-
bestuur dat door aan zijn ondergeschikte besturen van
kasselrijen, hoofdplaatsen en grote gemeenten, samen
met een beperkt aantal exemplaren van voornoemd
besluit¹⁰⁹.

Elf dagen later, nl. op 30 december 1794 (10 nivôse III)
beklaagde het arrondissementsbestuur zich bij de be-
sturen van de ondergeschikte hoofdplaatsen¹¹⁰, over de

106. Minuut in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544. O.a. een afschift
door het hoofdbestuur van België in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60.
Tekst in bijlage 12.

107. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: omzendbrief van 28 pluviôse
III (16 februari 1795).

108. Het arrondissement West-Vlaanderen omvatte het gebied van
de vroegere «Vergaderinge van West-Vlaender», nl. Ieper, Veurne,
Waasten en hun kasselrijen, Menen, Poperinge, Roeselare, Wervik en
de erbijhorende gebieden, de Acht Parochiën van Veurne-Ambacht
en de steden Diksmuide en Lo. Cfr. J. DESMET, *Het arrondissement
West-Vlaanderen te Yper* (12 december 1794 - 26 november 1795), in
Annales de la Société d'Emulation de Bruges, dl. LXXIII, 1930, p. 74-100.

109. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 2, nr. 4: omzendbrief van 29
frimaire III (19 december 1795). Tekst in bijlage 13. Voor de brief van
het Hoofdbestuur v. België, zie p. 267.

110. Wij herinneren eraan dat de oude bestuursinstellingen bleven
bestaan, maar alleen overkoepeld werden door het arrondissements-
bestuur.

luttele werkzaamheid die aan de uitvoering van het besluit van 6 frimaire III gewijd werd. Zonder verwijdienden de resultaten binnengeleverd te worden; slechts op die manier immers konden vergissingen bij de opeisingen, zoals het belasten van onvermogen gemeenten, vermeden worden. Men herhaalde dat voor dit werk alle bekwame begoede personen (*personnes aisées*) mochten opgevorderd worden. Alle gemeenten dienden een kopie van deze brief te krijgen¹¹¹.

Voor wat de uitvoering van het besluit van 27 frimaire III (17 december 1794) betreft, berustte de verantwoordelijkheid volledig bij de nationale agent en de tellingscommissarissen: op arrondissementeel vlak komt hun werking ons als louter «uitvoering» voor, zodat wij hier geen «normatieve» teksten vonden.

2) Voor het arrondissement Oost-Vlaanderen¹¹².

Voor dit arrondissement troffen wij alleen normatieve teksten aan i.v.m. het voornoemd besluit van de Vertegenwoordigers van het Volk dd. 6 frimaire III (26 nov. 1794).

a) *Omzendbrief van 14 nivôse III (3 januari 1795) van het Arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen aan de besturen van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen van het arrondissement*¹¹³.

111. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 9 en 10. Zie bijlage 14.

112. Het arrondissement Oost-Vlaanderen bevatte de huidige provincie Oost-Vlaanderen, Zeeuws-Vlaanderen, het Brugse Vrije en de kasselrij Kortrijk. Het bestuur ervan zetelde te Gent.

113. De inhoud ervan wordt aangehaald in de omzendbrief van 5 pluviôse III (24 januari 1795), waar verkeerdelijk 12 nivôse aangegeven is (zie p. 265). Tekst in R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 179, f° 67 r° en v°. Zie bijlage 15.

Ruim meer dan een maand na de uitvaardiging van het besluit van 6 frimaire III werd hierbij aangedrongen op de onmiddellijke uitvoering — d.w.z. binnen 3 dagen — van de art. 4 en 8 van dit besluit, nl. de vervaardiging van de tabellen van bevolking, graan en vee. Daartoe diende art. 9 toegepast worden, d.w.z. het zenden van speciale commissarissen die het werk zouden opknappen op kosten van de nalatige gemeenten. Het arrondissementsbestuur dreigde trouwens met dezelfde dwangmaatregel t.o.v. de aangeschreven bestuursinstanties.

b) *Omzendbrief van 28 nivôse III (17 januari 1795) van het Arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen aan de besturen van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen van het arrondissement*¹¹⁴.

Het betrof een aanmaning om aan de voorgaande omzendbrief te voldoen op straf van dezelfde sancties t.o.v. de aangeschreven besturen. De termijn van 3 dagen was intussen allang verstreken.

c) *Omzendbrief van 5 pluviôse III (24 januari 1795) van het Arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen aan de besturen van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen van het arrondissement*¹¹⁵.

De vorige omzendbrieven haalden blijkbaar weinig uit, want een week later diende het arrondissementsbestuur nogmaals dezelfde rondvraag te stellen, met bevel tot uitvoering binnen de 3 dagen, op straf van dezelfde sancties en met de bedreiging het Hoofdbestuur van België te verwittigen.

114. Vermeld in R.A. GENT, *Dép. Escaut*; nr. 1483, p. 87 (rapport en voorstel tot omzendbrief van 19 ventôse III: zie sub d).

115. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1483, p. 31-32. Feitelijk ook gezonden: zie R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 179, f° 97-98. Tekst in bijlage 16.

Overigens mochten de aangeschreven besturen geen voorwendsel zoeken in de tabellen, tellingen en andere werkzaamheden hen opgedragen door de commissarissen aangesteld krachtens het nieuwe besluit van de Vertegenwoordigers van het Volk dd. 27 frimaire III, om het besluit van 6 frimaire niet uit te voeren.

d) *Besluit van 19 ventôse III (9 maart 1795) van het Arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen*¹¹⁶.

Vele besturen van hoofdplaatsen en gemeenten hadden aan de vorige omzendbrieven nog altijd niet voldaan, blijkbaar dikwijls met de slechte bedoeling de bestaansmiddelen aan de opeisingen te onttrekken en het hamsteren van graan te bevorderen. Daarom besloot het Arrondissementsbestuur, in overleg met de nationale agent en in toepassing van art. 9 van het besluit van 6 frimaire III (26 nov. 1794) tot de aanstelling van speciale commissarissen, op kosten van de nalatige bestuurders van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen.

Volgende personen werden daartoe door het Arrondissementsbestuur opgevorderd:

Voor de stad en kasselrij Gent: Cannaert, advocaat.

Voor de stad en het Vrije van Brugge: Augustin Vancuyl.

Voor de stad en de kasselrij Kortrijk: Smits, ontvanger.

Voor de stad en het Land van Aalst: Van Wambeke zoon.

Voor de stad en het Land van Dendermonde: Lippens.

Voor de stad Nieuwpoort: David.

Voor het Land van Bornhem: Wallaert de Thumis.

Voor de Vrijheid van St.-Amand: Colnet zoon.

Voor de stad Ninove: Rappallier.

116. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1483, p. 86-91. (voorstel van 3e Bureau). Identiek besluit van dezelfde datum in R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 76, volgnummer 118. Tekst in bijlage 17.

Voor de stad Oostende, de stad en de kasselrij Oude-naarde, het Ambacht van Axel en Neusen, de stad Philippine, het Vrije van Sluis, voor Hoofdplaats, Breskens en Nieuwvliet werden in dit besluit geen namen aangeduid.

Deze commissarissen dienden ervoor te zorgen dat de besturen van steden en hoofdplaatsen ondergeschikte commissarissen zouden benoemen die op kosten van de nalatige gemeentebesturen de tabellen van bevolking, graan en vee volgens art. 4 en 8 van het besluit van 6 frimaire III zouden opstellen. Ingeval van weigering vanwege de besturen van steden en hoofdplaatsen, mochten de eerstgenoemde commissarissen zelf adjuncten aanstellen.

De tellers hadden recht op een dagelijkse vergoeding van 15 of 20 pond naargelang ze al of niet in hun woonplaats hun taak uitoefenden. Ingeval de nalatige gemeentebestuurders weigerden dit loon te betalen, zou het arrondissementsbestuur hen daartoe dwingen.

Het arrondissementsbestuur diende om de 24 uur verslag te krijgen van de werkzaamheden. De hierboven genoemde commissarissen werden persoonlijk verantwoordelijk gesteld voor de uitvoering van de telling.

Gans deze organisatie is duidelijk — en soms letterlijk — geïnspireerd door de organisatie bij besluit van 27 frimaire III door de Nationale Agent van België opgericht.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking

1) In België

a) *Uitvoering van het besluit van 6 frimaire III (26 nov. 1794).*

Op 12 december 1794 (22 frimaire III) gaf het Hoofdbestuur van België een interpretatie van zijn besluit van 6 frimaire III in verband met de opeisingen, die echter ook van belang is voor de volkstelling. In een brief aan

alle arrondissementele besturen werd namelijk opgemerkt dat het voornoemd besluit slechts volledig zou toegepast worden na de voltooiing van de telling, d.w.z. dat slechts dan de gemeenten de hoop konden koesteren niet meer rechtstreeks onderworpen te zijn aan de opeisingen van de *commissaire-ordonnateur-général*¹¹⁷.

b) *Uitvoering van het besluit van 27 frimaire III (17 dec. 1794)*.

In de dagen volgend op de uitvaardiging van het besluit van 27 frimaire III, hield Warengnien zich bezig met het opstellen van de onderrichtingen voor de tellingscommissarissen¹¹⁸ en hun keuze: een tiental onge-dateerde naamlijsten met veel wijzigingen en enkele aanbevelingen voor kandidaten zijn daarover bewaard¹¹⁹. We noteerden terloops de beroepen van de kandidaten in de lijst die het meest recent lijkt: 1 advocaat, 1 procureur, 1 notaris, 1 inspecteur van het brood te Brussel, vier onderchefs bij arrondissementsbesturen, 4 bedienden of chefs bij het beruchte handelsagentschap, 1 nationale agent, 1 oud-militair, 1 landmeter, twee handelaars. De verhouding tussen Fransen en Belgen is moeilijk vast te stellen; de meerderheid verbleef blijkens voornoemde naamlijsten op dat ogenblik te Brussel.

Op 28 december 1794 (8 nivôse III) drong J.B. Lacoste, Vertegenwoordiger van het Volk, vanuit Mons bij de nationale agent van België aan tot spoedige uitvoering van de telling, *la plus importante opération*, om reden dat de Henegouwse boeren hun graan verborgen of wegsmokkelden; hij stelde tevens voor een veel uitgebreider personeel in te spannen¹²⁰.

117. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 55, p. 1.

118. Cfr. *supra* p. 255-258.

119. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544.

120. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52.

Op dezelfde datum was de keuze van de commissarissen blijkbaar reeds vastgesteld, want de nationale agent van België berichtte aan Jeannot, algemene betaalmeester van het leger, dat hij, in uitvoering van art. 17 van het besluit van 27 frimaire in totaal reeds voor 48.800 pond mandaten uitgeschreven had ten behoeve van de 16 tellingscommissarissen¹²¹. Elke tellingscommissaris kreeg een voorschot van 300 pond; het saldo werd verdeeld over de arrondissementele nationale agenten, die omwille van de efficiënte afwikkeling, belast werden met de vergoeding van de commissarissen bij middel van mandaten op de plaatselijke ontvangers van de algemene betaalmeester.

Vermits op dat voorstel de volgende dag nog geen antwoord gekomen was, werd het vertrek van de commissarissen uitgesteld¹²², hoewel hun machtigingsbrieven, in de vorm van een circulaire aan de arrondissementele nationale agenten, op dezelfde 29 december 1794 (9 nivôse III) door de nationale agent van België werden opgesteld¹²³. Nog op dezelfde 29 december 1794 liet de nationale agent van België de door het Hoofdbestuur van België goedgekeurde lijst van zijn 16 commissarissen geworden aan de *commissaire-ordonnateur-général*, met het verzoek ook diens lijsten en instructies ter inzage te bekomen, teneinde tot een gecoördineerde werking te komen¹²⁴.

Op dezelfde dag beantwoordde de nationale agent van België ook de brief van J.B. Lacoste voornoemd: de relatieve vertraging was te wijten aan het opstellen van

121. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: minuut van 8 nivôse III, met melding: «expédiée, enregistrée».

122. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: minuut van 9 nivôse III, met melding: «expédiée, enregistrée».

123. Cfr. supra p. 259.

124. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: brief van Sabin-Bourcier aan Warenguien, dd. 10 nivôse III (30 dec. 1794).

de instructies voor de commissarissen door het Hoofdbestuur van België; overigens waren er ook nog andere remmende factoren te voorzien: de strenge winter¹²⁵ en zijn korte dagen, de vele details en de controle die men eiste, het enorme bevolkingsaantal en de grote afstanden tussen de woningen. Er werd hierbij opgemerkt dat men voor de nederlandsprekende gebieden Belgische commissarissen had moeten aanduiden¹²⁶. In een gelijkaardige brief van zes dagen later, zou de nationale agent van België ook de omvang van het voor de telling vereiste drukwerk in de twee landstalen als moeilijkheid opwerpen¹²⁷.

Op 30 december 1794 beloofde de *commissaire-ordonnateur-général* aan de brief die de nationale agent van België hem de vorige dag geschreven had, te voldoen¹²⁸; op 1 januari 1795 stelde hij 3 januari voor als datum van vergadering van alle commissarissen¹²⁹.

Maar intussen waren op 31 december 1794 en 1 januari 1795 reeds verscheidene commissarissen van de nationale agent vertrokken en de overigen zouden dit

125. De winter 1794-1795 brak ongeveer alle records van de hier bestudeerde periode. Wij beschikken slechts over gedetailleerde meteorologische statistieken voor Parijs gepubliceerd in *ANNUAIRE de l'observatoire de Montsouris pour l'an 1883*, Parijs, 1883, p. 93, 101, 105, 109, 121, maar een vergelijking met de jaarlijkse maxima en minima van Mons (prov. Henegouwen) brengt een grote gelijkenis aan het licht (zie W.G. JONCKHEERE, *Bevolking en Mortaliteit, Aspecten van de demografische evolutie te Leuven onder het Frans Bewind (1794-1814)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), dl. II, Leuven, 1960, p. 35. In Parijs noteerde men het record van de laagste temperatuur, nl. -23,5° op 25 januari 1795 en van het aantal opeenvolgende vriesdagen nl. 42. Aantal vriesdagen per maand te Parijs: 1794: nov.: 3, dec.: 18; 1795: jan.: 29, febr.: 11, maart: 3.

126. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: minuut van 10 nivôse III, met melding: «expédiée, enregistrée».

127. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: minuut van 16 nivôse III (5 januari 1795), met melding: «expédiée, enregistrée».

128. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: brief van 10 nivôse III.

129. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: brief van 12 nivôse III.

de volgende dag doen¹³⁰. Ze waren voorzien van een brief aan de arrondissementele agent, van hun machtiging en van hun onderrichtingen; de exemplaren van het besluit van 27 frimaire III en de tabellen bestemd voor de tellingscommissarissen waren intussen aan de arrondissementele nationale agenten over de post toegezonden¹³¹.

De lijst van de tellingscommissarissen was pas op 1 januari door het Hoofdbestuur van België definitief goedgekeurd, omdat verscheidene aangeduiden goede redenen (gezondheid, vrijstelling van opeising) hadden om hun ontslag in te dienen. Allen zouden in werking treden op 3 of 4 januari, na voorafgaandelijk overleg met de arrondissementele nationale agenten ter plaatse, die verder daarover in voortdurend contact zouden blijven met de agent van België. Het is van belang hierbij te noteren dat in dezelfde brief¹³² de nationale agent van België aan de *commissaire-ordonnateur-général* de lijst vraagt van de opeisingen waarmee hij de door hem benoemde commissarissen blijkens artikel 8 van zijn onderrichtingen belast had. Sabin-Bourcier antwoordde op 3 januari 1795¹³³ en twee dagen later gaf Warenguien, de nationale agent van België, lucht aan zijn verwondering en deze van het Hoofdbestuur van België over de omvang van deze — blijkbaar eigenmachtige — vorderingen¹³⁴. Laatstgenoemd bestuur zou trouwens zijn opmerkingen in dit opzicht overmaken aan de Vertegenwoordigers van het Volk¹³⁵ en zich

130. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: brief van Warenguien aan Sabin-Bourcier dd. 12 nivôse III. Daarin wordt ook vermeld dat de twee commissarissen van Gent reeds op 31 december moeten ter plaatse gekomen zijn en dat een derde op 2 januari zou vertrekken.

131. Omzendbrief van 12 nivôse III (zie p. 260).

132. Zie boven, voetnoot 130.

133. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: brief dd. 14 nivôse III.

134. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: brief dd. 16 nivôse III.

135. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52.

in speciale omzendbrieven, van 3 en 11 januari hoger vernoemd, herhaaldelijk distanciëren van de opeisingsopdracht waarmee Sabin-Bourcier zijn commissarissen belast had¹³⁶.

Overigens hebben wij, uit de hiernavolgende studie van de uitvoering in de arrondissementen Oost- en West-Vlaanderen¹³⁷, de indruk opgedaan dat Sabin-Bourcier weinig commissarissen effectief aan het werk gekregen heeft. Misschien lag dit ook aan het feit dat de meeste van zijn commissarissen geen speciale vergoeding kregen voor het tellingswerk, gezien zij reeds uit hoofde van een ander ambt een wedde trokken¹³⁸. In de algemene afrekening door Warengnien, nationale agent van België, aan de Vertegenwoordigers van het Volk blijkt dit ook, behalve dat hen eventueel een supplement toegekend wordt om op het niveau van het tellersloon à 15 pond per dag te komen. Alleen in de arrondissementen Doornik (2 commissarissen), Henegouwen, Luxemburg en Oost-Vlaanderen (telkens 1 commissaris) werden dusdanige supplementen uitbetaald¹³⁹.

136. Zie p. 260, sub i en j.

137. Cf. *infra* p. 276 en 297.

138. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: brief van Sabin-Bourcier aan Warengnien dd. 3 pluviôse III (22 januari 1795), waarin dit principe geponeerd wordt voor de «commissaires de guerre». A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: omzendbrief van de nationale agent van België dd. 20 pluviôse III (8 februari 1795) waarin een brief van Sabin-Bourcier dd. 15 pluviôse III (3 februari 1795) geciteerd wordt, met dezelfde strekking: «les employés nommés commissaires au recensement ne peuvent être payés que de leurs appointemens, sauf à leur accorder une gratification».

139. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: «Compte général aux Représentans du Peuple rendu par Louis Warengnien, agent national de l'Administration Centrale de la Belgique, des dépenses dans les huit commissions... en exécution de l'arrêté du 27 frimaire III», jaar III.

Uit voornoemde afrekening blijkt integendeel dat de burgerlijke commissarissen wel in groten getale gewerkt hebben. Zeker heeft dit «werk» aanleiding gegeven tot misbruiken bij sommige tellers¹⁴⁰; in de door ons onderzochte archieven vonden wij daar één enkel spoor van¹⁴¹.

Op 12 februari 1795 meldde de nationale agent van België aan de Vertegenwoordigers van het Volk dat de telling in de arrondissementen Doornik en Henegouwen volledig, en deze in Luik, West-Vlaanderen en Namen grotendeels afgewerkt was¹⁴². Ook in Oost-Vlaanderen was men ongeveer klaar¹⁴³ toen de Vertegenwoordigers van het Volk er op 15 februari in België een punt achter zetten¹⁴⁴.

Met voorziene budget van 200.000 pond was slechts met ongeveer 15 % overschreden¹⁴⁵, maar men mag daarbij de enorme en steeds toenemende depreciatie van de assignaten¹⁴⁶ en de laattijdige uitbetaling van sommige commissarissen¹⁴⁷ niet uit het oog verliezen. Sommige adjunct-commissarissen waren ontevreden

140. Enkele voorbeelden bij P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination Française*, dl. I, p. 464-465.

141. Cf. infra p. 285.

142. A.R.A. *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: brief van 24 pluviôse III.

143. Cf. infra p. 301.

144. Cf. supra p. 263.

145. Volgens het stuk vermeld in voetnoot 139: 222.112 pond; volgens een waarschijnlijk definitieve afrekening dd. 10 fructidor III (27 augustus 1795!), (bewaard in dezelfde bundel): 231.140 pond.

146. Zie o.a. R. DEVLEESHOUWER, *L'arrondiss. Brab.*, tabellen bij pp. 472 en 492: in Oost-Vlaanderen haalden de assignaten in januari 1795 ongeveer 18 % van hun nominale waarde; in februari 16 %; in maart 11 %; in april 8 %; in mei 4 %; in juni 3 %; in juli en augustus 2 %. Dit om de uitspraak van P. VERHAEGEN, *o.c.*, p. 465: «De faire compter largement... leurs journées, rétribuées à raison de 15 livres» te relativeren!

147. Cfr. p. 303, waar blijkt dat sommigen pas einde juli 1795 betaald werden! Volgens een brief van de nationale agent van België aan de Vertegenwoordigers van het Volk dd. 15 prairial III (3 juni 1795) diende op dat ogenblik nog 32.412 pond uitbetaald te worden (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52).

met hun loon, dat niet in verhouding stond met de duurte van de levensmiddelen en de ontberingen van een buitengewone winter¹⁴⁸; anderen vonden het in die omstandigheden de moeite niet waard hun loon op te halen¹⁴⁹. De nationale agent van België stelde trouwens de Vertegenwoordigers van het Volk voor aan de meest verdienstelijke tellers die erom vroegen een toeslag te verlenen¹⁴⁸.

2) In het arrondissement West-Vlaanderen.

a) *Uitvoering van de besluiten van 26 brumaire en 6 frimaire III (16 en 26 nov. 1794).*

Op 15 december 1794, d.i. drie dagen na zijn eerste zitting, vroeg het hoofdbestuur van het arrondissement West-Vlaanderen aan het gemeentebestuur van Ieper alle documenten op, afkomstig van het Hoofdbestuur van België, die het arrondissement betroffen en o.a. ook de graantellingen die de gemeenten van «West-Vlaanderen» bij voornoemd gemeentebestuur hadden ingediend¹⁵⁰. Het betrof hier blijkbaar de telling zoals voorgeschreven door het besluit van 26 brumaire III, want het duurde nog tot 19 december (29 frimaire III) vooraleer het voornoemd arrondissementsbestuur exemplaren (voorlopig in onvoldoende aantal) van het besluit van 6 frimaire III aan de gemeentebesturen kon laten geworden. Nochtans werd hierbij opgemerkt dat laatstgenoemd besluit slechts volledig zou toegepast worden na de voltooiing van de telling, d.w.z. dat slechts dan de gemeenten de hoop konden koesteren niet meer rechtstreeks onderworpen te zijn aan de opeisingen van de *commissaire-ordonnateur-général*, zoals ook het hoofdbestuur van België reeds per brief dd. 12 december 1794 had medegedeeld¹⁵¹. Zoals in

148. Zie in voorgaande voetnoot aangehaalde brief van 15 prairial III. Over de winter zie p. 270, voetnoot 125.

149. Zie hierna p. 288 en 303.

150. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 2.

151. Zie hoger p. 267-268.

Oost-Vlaanderen werd dus ook hier de dreiging van de opeisingen gebruikt als drukkingsmiddel om de telling te doen uitvoeren.

Op 30 december 1794 was er nochtans weinig of niet gebeurd¹⁵².

Nochtans zou in de loop van januari 1795 heel wat verwezenlijkt worden. Van 28 gemeenten zijn in het archief der Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen tabellen volgens het model A bewaard, opgesteld tussen 1 en 24 januari — met één uitzondering op 13 februari (Moorslede) —, alle opgemaakt door de leden van de gemeentebesturen, in één geval (Wijtschate) bijgestaan door J.B. Pollin, onderpastoor «te dien effecte gerequireerd bij het besluit van 6 frimaire III». Overigens maakt ongeveer de helft van de formulieren uitdrukkelijk melding van voornoemd besluit¹⁵³. Alleen voor Rollegem-Kapelle komen periodieke wijzigingstabellen volgens model C voor, gedateerd op 2 januari 1795, als correctie op de cijfers reeds op 15 december 1794 (25 frimaire III) opgegeven. Bij de wijzigingstabel voor de bevolking wordt de reden aangegeven: massale ontduiking bij de eerste telling¹⁵⁴.

In een andere bundel van hetzelfde fonds¹⁵⁵ bevinden zich de globale overzichten van de tellingen in nivôse III uitgevoerd in de 41 gemeenten van de kasselrij Ieper volgens het besluit van 6 frimaire III. Ze zijn op 25

152. Zie hoger p. 263. Wellicht eveneens in uitvoering van bovenvermelde besluiten vroeg het arrondissementsbestuur op 7 januari 1795 (18 nivôse III) aan Desbureaux, «receveur-général des moyens courants» van West-Vlaanderen dringend een afschrift van de «états de population» van gans West-Vlaanderen die in zijn bezit waren.

153. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 65. In de inventaris wordt geen onderscheid gemaakt tussen de tellingen opgesteld in uitvoering van het besluit van 6 frimaire III en deze in uitvoering van het besluit van 27 frimaire III.

154. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 65. Bevolkingsaantal bij de eerste telling: 858; bij de tweede telling: 1069!

155. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 67.

februari 1795 (7 ventôse III) opgesteld volgens de rubrieken van het model A en ondertekend door het arrondissementsbestuur. Alle tellingen blijken inderdaad uitgevoerd door de gemeenten tussen 30 december 1794 en 21 januari 1795 (10 nivôse en 2 pluviôse III); in één andere gemeente werd het werk door een *commissaire-recenseur* gedaan.

Zowel betiteling als de formele inhoud bewijzen hier dus dat men te doen heeft met een aparte uitvoering van het besluit van 6 frimaire III. Dit wordt overigens bevestigd door het feit dat de cijfers van deze tabel verschillen van de uitslagen van de gelijkaardige formulieren wat later onder controle van de tellingscommissarissen opgesteld in uitvoering van het besluit van 27 frimaire III¹⁵⁶.

Overigens zou 3 dagen later nl. op 28 febr. 1795 (10 ventôse III) het arrondissementsbestuur nog navraag doen naar de tellingstabellen van 9 kleine lokaliteiten uit de kasselrij Ieper opgemaakt volgens het besluit van 6 frimaire III, daar men niet zeker was of ze wel in grotere omschrijvingen opgenomen waren geweest¹⁵⁷.

b) *Uitvoering van het besluit van 27 frimaire III (17 dec. 1794).*

Door de nationale agent van België werden voor het arrondissement West-Vlaanderen uiteindelijk de volgende personen als tellingscommissarissen aangesteld: François Vandamme en Vandenherreweghe, *négociants* te Brussel, met Spinael, voormalig bureauchef bij het Handelsagentschap, als adjunct¹⁵⁸. Niet alleen Spinael, maar ook de twee eerstgenoemden schijnen dus betrokken te zijn in de kwalijk riekende handelspraktijken van die periode.

156. Vergelijk met R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 62 en 64.

157. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 53: brief van 10 ventôse III.

158. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544: diverse lijsten.

Op 29 december 1794 namen zij hun functie op¹⁵⁹. Zoals overall in België liep ook in het arrondissement West-Vlaanderen het deel van de organisatie waarvoor de *commissaire-ordonnateur-général* Sabin-Bourcier instond, in het honderd. Eén van zijn aangestelden, Pellet, *commissaire de guerre*, was praktisch ogenblikkelijk ter plaatse, maar beweerde slechts belast te zijn met het verhaasten van de gevorderde leveringen¹⁶⁰. Een tweede, Lamond, kwam pas op 7 februari 1795, d.i. acht dagen vóór het beëindigen van de telling, te Ieper en bracht er niets van terecht: *n'a rien fait*¹⁶¹. Een derde, Laveilland, daagde nooit op¹⁶⁰.

Het was dus wel ten onrechte dat men zich in Brussel en Ieper heel wat zorgen maakte over de respectievelijke rol van de twee soorten commissarissen. Hoewel de burgerlijke overheden zich op 3 januari expliciet distancierden van de opeisingsopdracht waarmee de commissarissen van Sabin-Bourcier belast waren¹⁶², vreesden de burgerlijke commissarissen van West-Vlaanderen blijkbaar voor hevige oppositie, vermits zij op 6 januari 1795 aan de commandant van Ieper 100 ruiters ter voortdurende beschikking vroegen, voor het goede verloop van de opeisingen en de telling¹⁶³. Woussen, nationale agent van het arrondissement West-Vlaanderen, maakte de vraag op 7 januari over aan

159. Hun benoemingsbrief, gericht aan de nationale agent te Ieper, in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4, sub dato 9 nivôse III. Dit klopt met het «journal des paiements faits aux commissaires...» in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60.

160. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van de nationale agent van Ieper aan deze van België dd. 20 nivôse III (9 januari 1795).

161. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60: bijlage bij «Journal des paiements faits aux commissaires...».

162. Zie hoger p. 260-261.

163. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60: «Copies d'instructions et lettres diverses de la Commission de recensement...», f° 1 v°, sub dato 17 nivôse III.

zijn collega te Brussel¹⁶⁴. De zaak werd belangrijk genoeg geacht om er een beraadslaging van het Hoofdbestuur van België aan te wijden, waarvan het verslag op 11 januari 1795 naar alle arrondissementsbesturen gezonden werd¹⁶⁵. Op 12 januari stuurde de nationale agent van België tegelijk met dit verslag nog een uitvoerig antwoord aan de agent van West-Vlaanderen, waarin hij ten overvloede nog eens benadrukte dat de tellingscommissarissen aangesteld door het Hoofdbestuur van België — die wij verder gemakshalve burgerlijke commissarissen zullen noemen — zich allerminst met opeisingen mochten inlaten. Meer nog: het gebrek aan coördinatie van en informatie over de maatregelen van de *commissaire-ordonnateur-général* met deze van het voornoemd Hoofdbestuur leidden volgens de nationale agent van België tot een volledige onafhankelijkheid van de burgerlijke commissarissen in die zin dat zij hun tellingswerkzaamheden mochten aanvatten zonder nog verder op de commissarissen van Sabin-Bourcier te wachten, wat — zoals hierboven gezegd — inderdaad gebeurde. In afwachting dat het resultaat van de telling bekend was, zou de verdeling van de bestaansmiddelen verder gebeuren op de zelfde wijze als voorheen, d.w.z. dat ieder gemeentebestuur instond voor de plaatselijke bevoorrading en daarvoor eventueel op de plaatselijke militaire bevelhebbers mocht beroep doen¹⁶⁶.

Overigens bleken er, volgens een brief van 29 januari 1795¹⁶⁷ uiteindelijk toch 100 huzaren naar Ieper te zijn gezonden; de nationale agenten van Ieper en van België

164. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4, sub dato 22 nivôse III.

165. Zie hoger, p. 261-262.

166. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4, sub dato 23 nivôse III.

167. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68, brief van Woussen aan Warengnien dd. 3 pluviôse III (22 januari 1795); antwoord van Warengnien dd. 10 pluviôse III (29 januari 1795).

vonden wel dat ze nuttig konden gebruikt worden om de dreigende wanordelijkheden en plunderingen te voorkomen, maar helemaal niet om de telling te bevorderen.

Overigens is ons slechts één geval bekend waarin een teller zich zó bedreigd voelde dat hij de hulp van de gewapende macht vroeg¹⁶⁸. Inderdaad dienden baljuw en schepenen van Watou, als gevolg van een brief van de tellingscommissie van West-Vlaanderen¹⁶⁹, proces-verbaal op te stellen ten laste van Pierre Claeys. Op 3 februari 1795 werd deze laatste door Desoutter, adjunct-tellingscommissaris, en de plaatselijke greffier Vandendoogaerde tijdens hun huisbezoeken in de gemeente met het oog op de controle van de aangiften, op heterdaad betrapt bij het stelen van hout uit het Garennebos, iets wat hij geregeld deed. Daarover vermaand, antwoordde Claeys zeer grof en dreigde o.a. hen neer te knuppelen wanneer zij zich voortaan nog zouden wagen in het voormelde bos dat zij, uit de aard van hun zending, dikwijls moesten doorkruisen. Volgens hun gids, Plochín, was Claeys inderdaad in staat om zijn bedreiging ten uitvoer te brengen¹⁷⁰.

Waarover men zich in Ieper wel terecht en in Brussel (om van Parijs te zwijgen!) te weinig zorgen maakte, was de grote schaarste aan levensmiddelen in het arrondissement. Talloos waren de klachten die bij Woussen, de nationale agent te Ieper, binnenliepen vanwege gemeentebesturen die geen middel meer zagen om hun bevolking te voeden en aan de opeisingen te voldoen. Deze realiteit drong zich blijkbaar zo sterk op dat Woussen deze droevige getuigenissen niet alleen haast

168. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60: *Copie d'instructions et de lettres diverses de la commission de recensement*, f°8 v°.

169. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60, f° 7 v°.

170. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr 68: proces-verbaal dd. 22 pluviôse III (10 februari 1795).

alle naar Brussel doorstuurde maar ook zelf herhaaldelijk aandrong bij het hoofdbestuur en de nationale agent van België, bij de *commissaire-ordonnateur-général* en bij de Vertegenwoordigers van het Volk om de wanordelijke vloed van eigenmachtige opeisingen door talloze *commissaires de guerre* — ook van buiten het eigen arrondissement —, waarvan de burgerlijke overheden onkundig bleven, te coördineren door alle opeisingsbevelen vanuit één bestuursorgaan te laten verdelen, dat dan, volgens artikel 10 van het besluit van 26 brumaire III, het hoofdbestuur van België was. Anders zouden zowel de telling als de bevoorrading van de burgerbevolking en het leger stranden in een onontwarbare chaos¹⁷¹. Op 7 januari confereerde Woussen met de tellingscommissarissen en met Pellet; zij kwamen eensgezind tot het besluit dat het vijfde artikel van de onderrichtingen van Sabin-Bourcier onuitvoerbaar was: voor het berekenen van de noden van iedere gemeente, de aanduiding van de leveringsplaatsen en -hoeveelheden per decade was een veel uitgebreider organisatie nodig dan deze waarover men nu beschikte¹⁷². In antwoord op deze opmerkingen van Woussen, zou het Hoofdbestuur van België zich en zijn commissarissen op 11 januari uitdrukkelijk distanciëren van de opeisingsopdrachten voor de commissarissen van Sabin-Bourcier — zoals het dit reeds op 3 januari gedaan had¹⁷³ — en de nationale agent van België zou in een

171. Vb. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr 58, p. 18, 20, 21, 30, 41. Zie ook A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 491: brief van het bestuur van West-Vlaanderen aan het Hoofdbestuur van België dd. 29 nivôse III (18 jan. 1795), met antwoord van dit laatste dd. 3 pluviôse III (22 jan. 1795): «nous applaudissons... adressez-vous au commissaire-ordonnateur-général».

172. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warenguien dd. 18 nivôse III (7 jan. 1795).

173. Cfr. supra p. 260-261.

brief aan Woussen dd. 12 januari nog duidelijker stellen dat de burgerlijke commissarissen zich op geen enkele wijze met voornoemd artikel V mochten inlaten¹⁷⁴. Deze beperking werd dan ook uitdrukkelijk opgenomen in het benoemingsformulier van de adjunct-commissarissen¹⁷⁵. Op 17 januari 1795 vroeg het arrondissementsbestuur te Ieper de opschorting van alle opeisingen van bestaansmiddelen tot de telling zou afgewerkt zijn: de twee beroerde oorlogsjaren vóór de definitieve bezetting door de Fransen hadden reeds alle graan vernietigd of doen verdwijnen, terwijl de laatste oogst één derde minder opbracht dan normaal¹⁷⁶. Op 28 maart verzocht hetzelfde bestuur de *commissaire-ordonnateur-général* om de stopzetting van alle opvoeringen, gezien de vreselijke schaarste aan graan in alle gemeenten¹⁷⁷. Het enige tastbaar resultaat van al deze klachten was dat einde januari 1795 de Vertegenwoordigers van het Volk aan de *commissaire-ordonnateur-général* en aan de militaire agenten opdroegen hun vorderingsopdrachten vooraf aan de arrondissementsbesturen voor te leggen; deze laatste mochten dan daarover wel opmerkingen naar voor brengen, zonder echter de vorderingen te hinderen¹⁷⁸. Een ander

174. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4: brief van 23 nivôse III.

175. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60, f° 2 v° - 3 r°.

176. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 18-19: nr. 40.

177. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 76: nr. 138.

178. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: brief van de nationale agent van België aan alle arrondissementele nationale agenten dd. 20 pluviôse III (8 febr. 1795), waarin verwezen wordt naar de brief van Sabin-Bourcier daaromtrent dd. 15 pluviôse III (3 februari 1795). Een gelijkaardig voorstel van Fievet, nationale agent van Oost-Vlaanderen daterend van 26 januari 1795, (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brief van 7 pluviôse III) had de nationale agent van België trouwens bij Sabin-Bourcier sterk aanbevolen, («je t'invite à...») erop wijzend dat de Vertegenwoordiger van het Volk J.B. Lacoste een dergelijke regeling voor Namen dd. 8 nivôse III (28 december 1795) voor gans België had doen gelden (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: ongedateerde minuut). In de voornoemde brief van 20 pluviôse III interpreteert de nationale agent van België deze regeling zo dat de arrondissementsbesturen door hun opmerkingen de opeisingen t.o.v. gemeenten zonder enig bezit («aucunes ressources») kunnen doen opschorten.

gevolg was dat het hoofdbestuur van België deze klachten te baat nam om nog maar eens te hameren op de uitvoering van de telling, als noodzakelijke basis voor de eventuele tussenkomst van dit bestuur bij de verdeling van de opeisingen¹⁷⁹.

Hoe verliep nu in deze omstandigheden het tellingswerk van de burgerlijke commissarissen ?

Slechts op 5 januari 1795 kwamen de burgerlijke commissarissen voor West-Vlaanderen te Ieper aan; deze vertraging van anderhalve dag was te wijten aan het gebrek aan openbaar vervoer. Ogenblikkelijk werd overleg gepleegd met Woussen, nationale agent van West-Vlaanderen; adjuncten werden benoemd en het werk verdeeld: Spinael zou ter plaatse blijven om de telling te Ieper uit te voeren en de briefwisseling met de nationale agent van België te verzorgen, Vandenderweghe en Vandamme zouden de volgende morgen met enkele adjuncten buiten Ieper beginnen. Het hele arrondissement was in 14 of 15 districten ingedeeld en de nodige adjuncten waren aangesteld of zouden ogenblikkelijk benoemd worden¹⁸⁰.

Op 16 januari 1795 waren alle adjuncten aan het werk¹⁸¹. De naamlijst ervan bereikte de nationale agent van België op 18 januari, samen met de samenvatting van de telling van vijf Westvlaamse gemeenten¹⁸², opgemaakt op 16 januari 1795¹⁸³. In de betaalstaten komen

179. Zie bijv. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Warengien aan Woussen dd. 10 pluviôse III (29 januari 1795).

180. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Van Damme aan Warengien dd. 17 nivôse III (6 jan. 1795).

181. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60, f° 4: brief van Woussen aan een van de commissarissen dd. 27 nivôse III.

182. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4: brief van Warengien aan Woussen dd. 29 nivôse III.

183. Bewaard in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 777: tabel van 27 nivôse III.

41 personen voor die op vergoeding aanspraak maakten, waarvan het grootste deel vermeld in een kaftje met het opschrift: *non payé faute de fonds par forme de gratification*¹⁸⁴. Een overzicht bewaard in het archief van het Hoofdbestuur van België-vermeldt slechts 15 commissarissen en adjuncten¹⁸⁵. Men moet echter hierbij bedenken dat zowel commissarissen als adjuncten op hun beurt medewerkers opeisten, meestal leden van het gemeentebestuur, zowel voor de telling als voor de controle ten huize¹⁸⁶. Deze trokken ook de wettelijke vergoeding.

Een veel voorkomende hinder bij de uitvoering van het werk was het tekort aan formulieren. Dat mocht echter geen reden zijn om de telling te onderbreken: men moest zich behelpen met gewoon papier¹⁸⁷. Maar het papier was schaars¹⁸⁸!

Gezien de massa schrijfwerk die de telling meebracht, voelde de nationale agent van Ieper zich genoodzaakt een speciaal bureau op te richten voor de briefwisseling met de commissarissen en het nazicht van hun lijsten. Warenghien ging akkoord met de betaling van dit extra-personeel¹⁸⁹, dat uiteindelijk slechts 150 pond ontvangen heeft¹⁹⁰.

184. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60. Daarbuiten nog een zekere Bouilli, op 9 februari aangesteld als hulpcommissaris, die van zijn opdracht alleen gebruik maakte om te Kortrijk in het huwelijk te treden!

185. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 777.

186. Zie R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60: «Journal des payemens faits aux commissaires nommés pour le recensement général dans la Flandre Occidentale».

187. Zie bijv. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4: brieven van 23 nivôse III (12 jan. 1795) en 13 pluviôse III (1 februari 1795).

188. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warenghien dd. 3 pluviôse III (22 januari 1795).

189. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warenghien dd. 7 pluviôse III (26 januari 1795); R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4: antwoord van Warenghien dd. 9 pluviôse III (28 januari 1795).

190. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: kostenstaat gevoegd bij de brief van Woussen aan Warenghien dd. 1 ventôse III (19 februari 1795).

Op 23 januari werd een overzicht van de resultaten van 7 gemeenten opgesteld¹⁹¹. Drie dagen later zond Woussen nog de uitslagen van 15 gemeenten. Hij drukte zijn tevredenheid uit over het merendeel van de commissarissen, vooral over Vandamme. De schaarste aan voedsel¹⁹² en paarden, de slechte wegen, de intense kou en de verspreiding van de woningen waren er echter oorzaak van dat de telling niet naar wens vorderde¹⁹³.

Op 2 februari stuurde Woussen nog de samenvatting van de resultaten van 29 gemeenten naar Brussel, vijf dagen later van nog 19 gemeenten, en op 14 februari nog eens van 22 gemeenten¹⁹⁴.

Nochtans werd de waarde van het werk erg vermindert door de voortdurende opeisingen: zo had de kasselrij Veurne heel wat leveringen op te brengen tijdens de tellingswerkzaamheden zelf¹⁹⁵. Vanzelfsprekend waren er ook valse of ontdoken aangiften: de controle ter plaatse door de commissarissen had er tot op 2 februari zes aan het licht gebracht, waarvan proces-verbaal werd opgemaakt. Het Hoofdbestuur van België zou wachten tot alle dergelijke proces-verbale binnengekomen waren om een beslissing te nemen over de eventuele straf¹⁹⁶. In het departementaal archief zijn

191. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 777: tabel van 4 pluviöse III.

192. Einde januari werden bijv. voedselmagazijnen te Poperinge en Moorslede geplunderd; zie R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4: brief van 12 pluviöse III (31 jan. 1795).

193. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warengchien dd. 7 pluviöse III (26 januari 1795); A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 777: tabel van 7 pluviöse III.

194. Bewaard in A.R.A., *Art. Centr. Belg.*, nr. 777: tabellen van 13, 19 en 26 pluviöse III. Begeleidende brieven dd. 14, 19 en 26 pluviöse III in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68.

195. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58: brief van het arrondissementsbestuur van West-Vlaanderen aan het Hoofdbestuur van België dd. 25 pluviöse III (13 febr. 1795).

196. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 4: brief van Warengchien aan Woussen, dd. 17 pluviöse III (5 februari 1795). Daarover ook het arrondissementsbestuur aan het Hoofdbestuur van België op 25 pluviöse III (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 491).

er 27 dergelijke processen-verbaal bewaard¹⁹⁷. Volgens één ervan werden niet alleen levensmiddelen verzwezen, maar ook het gehele gezin van 18 personen; het gezinshoofd had er niets beters op gevonden dan t.o.v. de gemeentelijke tellers van Veurne en Adinkerke telkens te beweren dat hij in de telling van de andere gemeente opgenomen was¹⁹⁸!

Noteren wij hier dat in de bewaarde briefwisseling met de tellers steeds weer aangedrongen werd op controle ten huize en op... spoed.

Sommige tellers maakten ook wel misbruik van hun functie: zo hadden twee adjuncten op twee dagen in één gemeente voor 216 pond uitgaven laten betalen; de nationale agent van Ieper werd ervan op de hoogte gebracht en schreef naar alle gemeenten die zij bezocht hadden om eventuele andere oplichtingen op het spoor te komen¹⁹⁹. Warengchien beaamde deze maatregel en schreef voor hun loon niet uit betalen en hun namen te laten kennen zodat het Hoofdbestuur van België de gepaste sancties kon treffen. Zwijgen zou volgens hem in dit geval misdadig zijn²⁰⁰. Het Franse bestuur scheen het dus wel eerlijker te menen dan sommige geschiedschrijvers het wel voorstellen.

Op 15 februari 1795 stelden de Vertegenwoordigers van het Volk een einde aan de telling. Woussen ontving dit bericht op 17 februari (29 pluviôse III) en verwittigde ogenblikkelijk alle tellingscommissarissen: hun laatste in rekening gebrachte werkdag was 30 pluviôse (18 februari). Op dat ogenblik waren er slechts 4 of 5

197. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60. Ook enkele in A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68.

198. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 60: proces-verbaal van 27 nivôse III (16 jan. 1795).

199. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warengchien dd. 1 ventôse III (19 februari 1795).

200. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: antwoord van Warengchien aan Woussen dd. 6 ventôse III (24 febr. 1795).

gemeenten die nog niet geteld waren, en Woussen vroeg aan Warengchien de toelating dit werk te laten afmaken door de gemeentebesturen zelf, in uitvoering van het besluit van 6 frimaire III. Zulk een volledig overzicht van de bestaansmiddelen van het arrondissement zou immers zeer nuttig zijn voor de verdeling van de toekomstige lasten²⁰¹.

Warengchien beaamde dit laatste voorstel onder beding dat de betreffende gemeentebesturen tot dit werk konden overhaald worden; dwang was in dit geval uit den boze²⁰². Op 19 februari 1795 werd inderdaad nog een gelijkaardige tabel voor 7 gemeenten opgesteld²⁰³.

Op 25 februari vroeg het arrondissementsbestuur aan de gemeentebesturen van Gits, Rozebeke, Staden, Zonnebeke, Beselare, Ledegem, Passendale, Oostnieuwkerke, Stavele en Hooglede-Ambacht de telling van bestaansmiddelen, voedingsmiddelen en bevolking binnen drie dagen te laten geworden²⁰⁴. Het *tableau* van de graantelling van gans het arrondissement werd in ieder geval geruime tijd vóór 13 maart 1795 naar het Hoofdbestuur van België gestuurd²⁰⁵. De *tableaux* van de boekweit en het vee vertrokken op 16 maart 1795; slechts twee kleine gehuchten ontbraken erop²⁰⁶.

201. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warengchien dd. 1 ventôse III (19 februari 1795).

202. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: antwoord van Warengchien dd. 6 ventôse III (24 februari 1795).

203. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 777.

204. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58, p. 48: brief van 7 ventôse III.

205. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warengchien dd. 23 ventôse III (13 maart 1795).

206. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 68: brief van Woussen aan Warengchien dd. 26 ventôse III (16 maart 1795). Antwoord van Warengchien dd. 28 ventôse III (18 maart 1795).

In het archief van het Hoofdbestuur van België zijn overzichtstabellen bewaard voor 104 gemeenten van het arrondissement West-Vlaanderen; de eerste telling dateert van 16 januari 1795, de laatste van 19 februari 1795, wat dus wel klopt met onze gegevens²⁰⁷. Veel minuten van deze tellingen zijn bewaard in het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen²⁰⁸. Ze zijn alle opgesteld volgens de formulieren voorgeschreven in het besluit van 6 frimaire III, voor waar verklaard en ondertekend door leden van het gemeentebestuur (meestal twee) en één tellingscommissaris of adjunct-commissaris, die dikwijls uitdrukkelijk vermelden dat zij de gegevens door huisbezoeken gecontroleerd hebben. Het laatste formulier, dat van Beselare, dateert van 24 februari 1795²⁰⁹.

Het blijkt dus dat alleen de overzichtstabellen naar Brussel gestuurd werden²¹⁰ en de originele tellingen bij het arrondissementsbestuur van West-Vlaanderen bewaard bleven.

Wat de kosten van de telling betreft zijn er verscheidene voorlopige rekeningen en briefwisseling²¹¹ bewaard. Wat de definitieve afrekening lijkt²¹² geeft een totaal bedrag van 14.553 pond, waarvan aan elk van de

207. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 777.

208. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 61-64. Nr. 66 bevat alleen de telling van het vee in de kasselrij Veurne. Nrs. 65 en 67 betreffen de uitvoering van het besluit van 6 frimaire III, zoals hoger gezegd.

209. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 62: 6 ventôse III.

210. In A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 545, bevindt zich een ongedateerd «Etat de population des communes de l'arrondissement de l'administration de la Flandre Occidentale et Orientale», nl. een alfabetische lijst van (niet alle) gemeenten met de aanduiding van het aantal inwoners ouder en jonger dan 10 j., die op de hier besproken telling moet steunen.

211. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nrs. 52 en 68; R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 4 en 60.

212. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: «Relevé des mandats délivrés par les citoyens Warenguien et Delacroix, agents nationaux...».

drie hoofdcommissarissen waarover Woussen tevreden was, 750 pond extra, voor reiskosten en buitengewone onkosten. Begin juli 1795 was de toestand zo dat alleen Spinael zich te Brussel aangeboden had, en dit om een extra-vergoeding te vragen; zijn twee collega's, Vandamme en Vandeweghe, waren echter spoorloos verdwenen²¹³. De 18 hulpcommissarissen hadden elk gemiddeld 36,8 dagen gewerkt; de drie hoofdcommissarissen elk 57 dagen (van 9 nivôse tot 2 ventôse III, d.i. van 29 dec. 1794 tot 20 febr. 1795).

Nochtans zou, volgens het arrondissementsbestuur van West-Vlaanderen deze telling, die een onmetelijke som geld gekost had, weldra slechts een nutteloze hoop papier zijn, omdat de voortdurende opeisingen alle gegevens betreffende de bestaansmiddelen voortdurend wijzigden²¹⁴. Het weze hier nochtans opgemerkt dat de demografische gegevens uiteraard niet zo snel en ingrijpend door de opeisingen gewijzigd werden, zodat de juistheid ervan in hoofdzaak afhangt van de zorg en de competentie van de tellers in iedere gemeente afzonderlijk. Slechts een verdere lokale studie van deze telling en de vergelijking ervan met andere plaatselijke demografisch materiaal kan de waarde van de bevolkingscijfers voor het jaar III nader bepalen.

3) In het arrondissement Oost-Vlaanderen.

Zoals hoger reeds aangeduid, werd in het arrondissement Oost-Vlaanderen een volledig onderscheid gemaakt tussen de uitvoering van het besluit van 6 frimaire III en deze van het besluit van 27 frimaire III.

213. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: «Etat des commissaires nommés pour le recensement, avec quelques renseignements sur ceux qui paroissent avoir plus de droit à une gratification», z.d. Een begeleidende brief van Delacroix aan Warengien is gedateerd van 20 messidor III (8 juli 1795).

214. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 58: brief van het arrondissementsbestuur aan Sabin-Bourcier dd. 8 germinal III (28 maart 1795).

a) *Uitvoering van het besluit van 6 frimaire III (26 nov. 1794).*

Het arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen, aangesteld op 9 december 1794, maakte op 31 december daaropvolgend zijn eerste decadair verslag op ten behoeve van het Hoofdbestuur van België²¹⁵. Na een paar zaken van algemeen bestuur werd als eerste activiteit van het nieuwe bewind de uitvoering van het besluit van 6 frimaire III besproken. Het arrondissementsbestuur betreurde de laattijdige ontvangst van dit besluit, maar had er intussen voor gezorgd dat er krachtig aan de tenuitvoerlegging ervan gewerkt werd. Het hoopte dat deze telling binnenkort zou afgewerkt zijn, zonder te hoeven beroep doen op artikel 9²¹⁶.

Voorzover ons bekend zou nochtans alleen de gemeente Aardenburg de gevraagde tabellen A en B opzenden — en dit ter staving van een dringende vraag naar levensmiddelen²¹⁷, — vóór de reeks aanmaningen van het arrondissementsbestuur in de loop van januari in de vorm van omzendbrieven naar alle gemeenten gestuurd, zodat het decadair verslag wel meer een wens dan een werkelijkheid blijkt uit te drukken.

Dit werd het arrondissementsbestuur algauw diets gemaakt door de reacties van de ondergeschikte hoofdcolleges op de eerste omzendbrief van 14 nivôse III (3 januari 1795). Het Land van Waas had weliswaar aan de gemeentebesturen stricte orders gegeven om de tabellen binnen de 24 uur op te stellen, maar waarschuwde het

215. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 179, f° 62 v° : 11 nivôse III.

216. Precies deze verwijzing naar art. 9 als dwangmaatregel liet ons toe «het besluit over de bestaansmiddelen», waarvan in dit verslag sprake, als dit van 6 frimaire III te identificeren.

217. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 17: brief dd. 14 nivôse III (3 januari 1795).

arrondissementsbestuur toch dat de gemeentebeheerders overlast waren met vele even dringende opdrachten²¹⁸. Het Land van Dendermonde klaagde over de laattijdige zending van een voldoende aantal exemplaren van het besluit, zodat de laatste slechts op 4 januari uitgeplakt werden. Ook in deze streek zou men gehinderd worden door andere dringende zaken, o.a. de opeisingen, en door het wantrouwen van de bevolking, zodat men niet op een volledige uitslag moest rekenen vóór 15 dagen²¹⁹. In het Brugse Vrije ontmoette men eveneens moeilijkheden: eerst beschikte men alleen over Franse teksten van het besluit, en de vertaling ervan, noodzakelijk voor de meeste gemeentebesturen, had de verzending naar de gemeenten tot 27 december vertraagd; daarna verklaarden vele hoofdmannen en assessoren van de gemeenten geen tijd te hebben om de telling uit te voeren, zodat het bestuur van het Brugse Vrije onderlegde personen had opgevorderd om de hoofdmannen bij te staan, teneinde de telling uit te voeren en aldus het bewijs te leveren van de grote nood aan levensmiddelen in dit gebied²²⁰.

Volgens het arrondissementsbestuur had ook de kasselrij Kortrijk beter dit laatste middel — voorzien in het artikel 18 van het besluit van 6 frimaire — aangewend om in een vijftal dagen tot een resultaat te komen, in plaats van te verwijzen naar het groot aantal gemeenten, nl. 60, de bevolkingsdichtheid ervan en bovendien klakkeloos de beweringen van de gemeentegreffiers

218. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 18: brief van 16 nivôse III (5 jan. 1795).

219. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 18 v°: brief ontvangen op 17 nivôse III (6 januari 1795).

220. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 19: brief van 16 nivôse III (5 jan. 1795). In het hier aangehaalde afschrift is er sprake van een besluit van 9 frimaire, maar gans de inhoud wijst erop dat het hier gaat over het besluit van 6 frimaire III.

over te maken als zouden zij 20 à 30 dagen nodig hebben voor de telling²²¹.

Naar het voorbeeld van Aardenburg stuurden tussen 4 en 7 januari 1795 nog vier andere gemeenten uit Zeeuws-Vlaanderen de tabellen A en B, nl.: Waterdijk²²², Hulst²²³, IJzendijk²²⁴, en Sluis²²⁵. De laatste twee gemeenten maakten hierbij gewag van de grote schaarste aan levensmiddelen en IJzendijk voegde er een zeer gedetailleerde lijst van de noden aan toe, met verzoek hierin te voorzien.

Daarna lijkt er, volgens de door ons geraadpleegde bronnen, een windstilte ingetreden te zijn, die wellicht voor een deel veroorzaakt werd door de maatregelen getroffen bij besluit van 27 frimaire III (17 dec. 1794) over hetzelfde onderwerp. Zo meende bijv. het bestuur van het Land van Bornhem dat de commissarissen bij laatstgenoemd besluit aangesteld de telling volgens het besluit van 6 frimaire zouden uitvoeren, iets wat o.i. uit de teksten van die twee besluiten niet onwaarschijnlijk leek²²⁶. Ook het bestuur van de Oudburg van Gent veronderstelde dat de vertraging te wijten was aan de

221. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 71 v°: brief ontvangen op 8 pluviôse III (27 januari 1795), als reactie op de omzendbrief van het departementsbestuur dd. 5 pluviôse III (zie p. 265). Het antwoord van dit laatste bestuur in R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1483, p. 24-25: project van 29 nivôse III (18 januari 1795). De schijnbare tegenspraak in de data lijkt niet te wijten aan een fout, maar wellicht aan het feit dat nr. 129 een algemeen register van briefwisseling van het arrondissementsbestuur is, terwijl nr. 1483 de ontwerpen bevat van het bureau dat zich specifiek met de levensmiddelen inliet.

222. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 17 v°: brief van 15 nivôse III (4 januari 1795).

223. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 19 v°: brief van 16 nivôse III (5 januari 1795).

224. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 23 v°-24: brief van 18 nivôse III (7 januari 1795).

225. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 33 v° - 34 v°: brief van 18 nivôse III (7 januari 1795).

226. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 32 v°: brief ontvangen op 23 nivôse III (12 januari 1795).

identiteit van de tellingsopdracht en van de gebruikte tabellen volgens de besluiten van 6 en 27 frimaire²²⁷; bovendien hadden de commissarissen aangesteld krachtens het jongste besluit de tabellen, door de gemeentebesturen reeds opgemaakt krachtens het oudste besluit, gebruikt en meegenomen²²⁸. Dat laatste was ongeveer ook het geval in het Land van Dendermonde²²⁹.

Een andere oorzaak van vertraging in de uitvoering was uiteraard het wantrouwen²³⁰ en de onwil²³¹ van de bevolking; de stad Brugge weet deze onwil o.a. aan de pogingen van de boeren, ondermeer in Lichtervelde en omgeving, om in allerijl nog hun levensmiddelen tegen klinkende munt te verkopen op de markten van Roeselare en Tielt, vanwaar ze over West-Vlaanderen naar Frankrijk gesmokkeld werden²³¹.

Daartegen opperde het arrondissementsbestuur een argument *ad hominem*: precies een spoedige realisatie van de telling zou het hamsteren en de smokkel verhinderen en daartoe diende het Brugse bestuur commissarissen aan te stellen tegen een vergoeding van 20 pond per dag, ten laste van de nalatige gemeentebesturen²³².

Ook klachten over schaarste en aanvragen voor levensmiddelen gebruikte het arrondissementsbestuur grif om de uitvoering van de telling te eisen als staving. Kortrijk kreeg een dergelijk antwoord wanneer het op

227. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 73 v°: brief van 7 pluviôse III (26 januari 1795).

228. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 75: brief van 9 pluviôse III (28 jan. 1795).

229. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 77: brief van 9 pluviôse III (28 jan. 1795).

230. Zie hoger, p. 290, voetnoot 219.

231. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 79 v°: brief van 9 pluviôse III (28 januari 1795) van het stadsbestuur van Brugge.

232. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1485, f° 4 en nr. 179, f° 124 v°: brief van 16-17 pluviôse III (4-5 februari 1795).

25-26 januari beweerde geen graan te kunnen leveren voor Brugge²³³. Hetzelfde gold voor de Oudburg van Gent bij diens vraag naar levensmiddelen; het arrondissementsbestuur deed bovendien opmerken dat het nog geen enkel tellingsresultaat ontvangen had, maar alleen vernomen dat men met de telling zou aanvangen²³⁴. Aangezien het ons bekend is dat op dat ogenblik (2 februari 1795) de tellingscommissarissen aangesteld door het besluit van 27 frimaire III reeds de resultaten van tenminste 27 gemeenten van de Oudburg hadden doorgespeeld aan de *agent national* te Gent²³⁵, ligt hier een pertinent bewijs voor van de totale scheiding tussen de werking van deze laatste en van het arrondissementsbestuur wat de tellingen van het jaar III betreft.

De hoger vernoemde omzendbrieven en andere aangehaalde correspondentie deden vanaf einde januari toch weer wat schot in de zaak komen. Twee dagen na de omzendbrief van 5 pluviôse III, nl. op 26 januari 1795, zond het Land van Waas het grootste deel van de gevraagde tabellen²³⁶, en nog eens twee dagen later, de laatste twee, nl. Daknam en Lokeren²³⁷. Rond dezelfde tijd volgden Assenede²³⁸ en Boekhoute²³⁹. In de eerste helft van februari 1795 troffen we nog activiteit aan. Op 3 februari meldde de kasselrij Oudenaarde dat slechts

233. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1483, p. 35-36: brieven van 6 en 7 pluviôse III, project van antwoord van 11 pluviôse III (30 januari 1795).

234. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 179, f° 117 r° en v°: brief van 14 pluviôse III (2 februari 1795).

235. Cfr. p. 301.

236. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 76 v°: brief van 7 pluviôse III (26 januari 1795).

237. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 77 v°: brief van 9 pluviôse III (28 januari 1795); hierbij werd een vergissing van 10.000 in het bevolkingsgetal van Lokeren rechtgezet!

238. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 81: brief van 4 pluviôse III (23 januari 1795).

239. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 81: brief van 9 pluviôse III (28 januari 1795).

12 van de 33 gemeenten de gevraagde tabellen ingeleverd hadden²⁴⁰. Op 6 februari ontbraken er nog de tabellen van 18 gemeenten van de kasselrij Kortrijk²⁴¹; acht dagen later was dat getal tot 5 à 6 geslonken, zo we tenminste het kasselrijbestuur mogen geloven²⁴². Op 7 februari werden de tabellen van het ambacht van Hulst verzonden²⁴³; de volgende dag van de stad Dendermonde en het gehucht Sint-Onolfsbroek²⁴⁴. Iets vóór 10 februari gaf het bestuur van het Brugse Vrije nogmaals aan het klein getal nalatige gemeenten een laatste respijt van drie dagen; daarna zouden speciale commissarissen gezonden worden²⁴⁵.

Het werd uiteindelijk het arrondissementsbestuur te machtig. Daarom stelde het derde bureau op 19 ventôse III (9 maart 1795) de tekst voor van een besluit, waarbij in toepassing van artikel 9 van het besluit van 6 frimaire III, het arrondissementsbestuur speciale commissarissen benoemde op kosten van de nalatige bestuurders van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen²⁴⁶.

Eigenaardig genoeg treft men in hetzelfde register reeds op datum van 20 februari 1795 (2 pluviôse III) een brief aan gericht aan de burgers aangewezen door het

240. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 97 v°: brief van 15 pluviôse III. We hebben hier nochtans geen volledige zekerheid dat het om de tellingstabellen gaat.

241. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 99 v°: brief van 18 pluviôse III.

242. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 138: brief van 26 pluviôse III (14 februari 1795).

243. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 126: brief van 19 pluviôse III.

244. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 112: brief van 20 pluviôse III.

245. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 129, f° 114 v°: brief ontvangen op 22 pluviôse III (10 februari 1795).

246. Zie hoger p. 266.

besluit van... (niet ingevuld) van dezelfde maand pluviôse om de tabellen van 6 frimaire door de Oudburg van Gent te doen opstellen. Zoals in het hierboven aangehaald besluit moesten deze commissarissen om de 24 u. de resultaten meedelen aan hun opdrachtgevers. Een andere hand heeft achteraf de naam van de bestemming geschrapt en vervangen door deze van advocaat Cannaert van Gent, eveneens in het besluit van 19 ventôse III genoemd²⁴⁷.

Het lijkt er dus op dat het hogervernoemde besluit tenminste een begin van uitvoering gekend heeft, maar in de door ons geraadpleegde archieven uit die periode is geen spoor van resultaten te bekennen. Had men in het arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen eindelijk ingezien, dat het weinig zin had de wet al te letterlijk te willen uitvoeren en een telling, die voor het grootste deel reeds uitgevoerd was²⁴⁸, helemaal opnieuw en ongeveer tegelijkertijd te willen op het getouw zetten?

b) *Uitvoering van het besluit van 27 frimaire III (17 dec. 1794).*

Reeds op 3 nivôse III (23 dec. 1794) speelde de *agent national* van het arrondissement Oost-Vlaanderen aan het stadsbestuur van Gent de tekst door die de *agent national* te Brussel hem op 30 frimaire III (20 dec. 1794) gezonden had en eiste dat het stadsbestuur nog dezelfde dag een lijst zou aanleggen van een voldoende aantal geschikte personen om de tellingscommissarissen — die eerlang te Gent verwacht werden — bij te staan²⁴⁹.

247. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1483, p. 62.

248. Zie de onmiddellijk volgende paragraaf.

249. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 6 v°.

Als burgerlijke tellingscommissarissen had de nationale agent van België uiteindelijk Vuillemot alias Wuillemot en A.J. Faignard alias Fragniard aangeduid²⁵⁰. Eerstgenoemde was geboren in Saint-Just in het departement van de Oise, had een ambt bekleed in het beruchte «handelsagentschap» en was laatstelijk *chef de correspondance* te 's Hertogenbos. Op het ogenblik van zijn aanstelling was hij bereikbaar via de nationale agent van het arrondissement Brabant, en werd trouwens door deze laatste aanbevolen. Van Fagnard weten we alleen dat hij onderchef was bij het bestuur van het arrondissement Brabant. Zij kwamen te Gent aan op 31 december 1794²⁵¹; de toegevoegde commissaris, Heiren, geboortig van «Halem»²⁵² zou op 2 januari uit Brussel vertrekken²⁵³. Ogenblikkelijk, d.w.z. op oudejaarsavond 1794 werden hun door de nationale agent van Oost-Vlaanderen 14 personen als adjuncten toegevoegd²⁵⁴; Vuillemot en Faignard beweerden nochtans slechts op 2 januari de namen ervan gekregen te hebben²⁵⁵. Fievet, *agent national*²⁵⁶, wenste trouwens het aantal helpers uit te breiden, maar het bleek uiterst

250. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 544. Op andere lijsten komt nog de Marquette voor, aanbevolen door de nat. agent van Brab. en notaris Rayé, wonend «Montagne des Aveugles» te Brussel.

251. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brief van de nationale agent van België aan Vuillemot en Faignard dd. 14 nivôse III (3 januari 1795). IBIDEM nr. 544: brief van Warengnien aan Sabin-Bourcier dd. 12 nivôse III (1 jan. 1795).

252. Halen bij Herk-de-stad (arr. Hasselt)?

253. Zie hierboven voetnoot 251.

254. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 9 v°.

255. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brief van Vuillemot en Faignard aan de nationale agent van België dd. 13 nivôse III (2 jan. 1795).

256. Bondigheidshalve bedoelen wij in de beschrijving van het verloop van deze telling in het arr. Oost-Vlaanderen met *agent-national* deze van Oost-Vlaanderen, behoudens uitdrukkelijke uitzondering.

moelijk om mannen te vinden met de gewenste eigenschappen: *actifs, patriotes et ayant les connaissances nécessaires*. De commissarissen gingen op 4 januari 1795 aan het werk; het eerste doelwit vormden de 40 gemeenten van de Oudburg van Gent, hoewel de nodige vervoermiddelen niet gemakkelijk door de plaatselijke besturen werden ter beschikking gesteld²⁵⁷. Aan de helpers van de tellingscommissie had de *agent national* snelheid en juistheid voorgeschreven, alsmede een prompte mededeling van alle werkzaamheden en tabellen, teneinde ook de *agent national* te Brussel dagelijks op de hoogte te houden van de stand van zaken²⁵⁸.

Op 19 nivôse III (8 jan. 1795) bleek één van de commissarissen aangeduid door de *commissaire-ordonnateur-général* van het leger, nl. Sambard alias Lambart te Gent aangekomen²⁵⁹; de overige, Famalion alias Famechon, Yvart (burgerlijke) commissarissen voor de levensmiddelen, en Delestré, *commissaire-des guerres*, zouden nooit opdagen²⁶⁰, zodat Sambard,

257. Volgens een brief van de *agent-national* dd. 5 jan. 1795 (R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 11 v°) was er vanaf de eerste dag weigering van het stadsbestuur van Gent om de nodige paarden ter beschikking te stellen. Ook bij het bestuur van de Oudburg van Gent was een brief van de *agent-national* nodig om paarden te krijgen voor de tellers (brief van 5 jan. 1795), (IBIDEM, f° 13); uit een brief van 9 jan. 1795 (IBIDEM, f° 16 v°) blijkt dat aan deze eis voldaan was. In een brief van 13 jan. 1795 (IBIDEM, f° 18) wordt nog eens gewag gemaakt van een schriftelijke tussenkomst van de *agent-national* bij het stadsbestuur van Gent nodig om een voertuig voor een van de adjuncten van de commissarissen te verkrijgen, na een eerste weigering.

258. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 11.

259. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 14.

260. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 17. Zie ook brief van 18 nivôse III (7 jan. 1795) van de Nationale Agent van België aan Vuillemot en Faignart (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76) en brief dd. 21 nivôse III (10 jan. 1795) van de Nationale Agent van Gent aan deze van België (IBIDEM). Blijkens een brief van Sabin-Bourcier aan de Nationale Agent van België dd. 19 nivôse (8 jan. 1795) waren het de «agens principaux des vivres et des fourages» die deze commissarissen moesten benoemen. Famechon bleek op het ogenblik van zijn benoeming herstellend te zijn van een beenbreuk en dus niet beschikbaar (A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52).

commissaris voor het ophalen van het legervoeder, die in het onzekere verkeerde over de preciese inhoud van zijn opdracht, slechts op aandringen van de agent national te Gent op 11 januari met de burgerlijke commissarissen ging samenwerken²⁶¹, maar alleen om «fou-rage» te tellen²⁶². De onstentenis van de militaire commissarissen mocht overigens geen beletsel zijn om *aller en avant*²⁶⁰. De Oudburg van Gent werd ingedeeld in 7 kantons; naar ieder van deze kantons werden twee hulp-tellers gestuurd onder toezicht van Fagnard. Vuillemot bleef te Gent om de administratie van de telling te verzorgen²⁶³. Deze taakverdeling werd op 9 januari door de nationale agent van Brussel afgekeurd; beide commissarissen dienden «te velde» te trekken en hun rapporten over te maken aan de nationale agent te Gent, die ze zou doorsturen naar Brussel²⁶⁴. Op dezelfde datum bleek dat er nog gemeenten waren waar de besluiten van 6 en 27 frimaire niet uitgeplakt waren; overigens kreeg ook het arrondissementeel bestuur de besluiten van het centraal bestuur slechts laattijdig en in onvoldoende aantal (bijv. 180 exemplaren voor 800 gemeenten!)²⁶⁵.

Intussen waren de eerste tellingstabellen binnengekomen, nl. van 5 gemeenten²⁶⁶. Teneinde het tempo op te drijven werd op 11 januari aan ieder van de twee burgerlijke commissarissen een volledige kasselrij toe-vertrouwd; Wuillemot zou zich naar Brugge begeven, vergezeld van Sambard²⁶⁷. Volgens de berichten van de

261. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 16 v°.

262. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 22 v°.

263. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 14.

264. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 15 v°.

265. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 16.

266. Mendonk en Doorzele (gehucht van Evergem) op 8 jan. (R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 14); Baarle, Afsnee en Wondelgem op 9 jan. (R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 15 v°).

267. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 16 v°.

gemeentebesturen, vorderde de telling overal, zodat de nationale agent meende dat de commissie weldra als enige taak zou hebben het werk van de gemeentelijke overheden te controleren²⁶⁸; dit — plichtmatig? — optimisme zou weldra door de feiten weerlegd worden.

Tegelijk rezen vragen nopens de bevoegdheden van de tellingscommissarissen inzake beslaglegging op niet-aangegeven graan en voeders²⁶⁹ en inzake het stilleggen van de jeneverstokerijen, dat soms door de militairen werd tegengewerkt²⁷⁰! Tevens bleek dat de militairen o.a. in het Brugse Vrije ongestoord doorgingen met opeisingen, hoewel overleg met de burgerlijke gezagdragers niet alleen wettelijk verplicht was, maar ook — wegens de tellingsgegevens waarover deze lasten beschikten — best de belangen van leger en bevolking zou vrijwaren²⁷¹.

Tegen 17 januari waren nochtans slechts de tabellen van 14 gemeenten binnengelopen²⁷² — waarvan sommige onvolledig²⁷³ — en op 20 januari raakte de *agent national* ontmoedigd: op die manier zou de telling nog 4 maanden aanslepen! Meer adjuncten aanwerven bracht volgens hem geen oplossing: één commissaris, zoals die voor de Oudburg van Gent, kon toch niet meer dan 14 helpers effectief controleren! Bovendien kon

268. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 16 v°.

269. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 18, 20, 21 v°, 25 v°.

270. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 23, 24 v°, 32, 39. De sluiting van de jeneverstokerijen werd bevolen door het besluit van 6 frimaire III (26 nov. 1794) van het Hoofdbestuur van België, art. 22. (RECUEIL *Huyghe*, dl. II, p. 239).

271. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 24 v°.

272. Vinderhoute, Lotenhulle, Poesele en Merendree op 13 jan. (R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 18); Nazareth, Zeveren, Belsele, Ronsele en Meigem op 17 jan. (IBIDEM, f° 21 v°); daarbij de overige gemeenten vermeld op p. 298, voetnoot 266. De tabellen van Lotenhulle, Poesele en Baarle waren nochtans onvolledig.

273. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 1483, f° 25.

men met 2 commissarissen slechts twee kasselrijen tegelijk tellen en bestond het gevaar dat graan en vee overgesmokkeld werd van een arrondissement dat nog niet geteld was naar een aangrenzend waar de tellers reeds hun opname uitgevoerd hadden.

Daarom vroeg de *agent national* van Gent aan zijn collega van België nog dringend de benoeming van 6 nieuwe commissarissen, teneinde overal tegelijk te kunnen werken²⁷⁴. Warengchien, nationale agent te Brussel, vond dat de agent van Oost-Vlaanderen rijkelijk laat tot het inzicht kwam dat de zaak zo niet vorderde, kon vanuit Brussel nochtans geen commissarissen zenden maar gaf het bevel ter plaatse meer adjuncten aan te werven, die toch dezelfde bevoegdheden hadden als de commissarissen zelf; de nodige sommen zouden daartoe beschikbaar gesteld worden²⁷⁵. Het actief en algemeen toezicht dat deze laatsten moesten uitoefenen diende daarom niet minutieus te zijn; zij hoefden de resultaten van hun adjuncten slechts steekproefsgewijze te controleren²⁷⁶; zelfs mochten zij deze controle gedeeltelijk aan hun beste adjuncten toevertrouwen²⁷⁷.

Op dat ogenblik, 26 januari 1795, had de agent reeds 7000 pond uitgegeven voor de telling en hij vroeg een nog grotere som voor de onmiddellijke toekomst, daar er weldra meer dan 50 bezoldigde personen voor de telling zouden werken²⁷⁸. Hij kreeg slechts een tweede schijf van 7000 pond²⁷⁹, die reeds op 12 februari verbruikt was, zodat een nieuw krediet van 10.000 pond aangevraagd werd²⁸⁰.

274. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 22 v°.

275. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 27; A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76.

276. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 28 v°.

277. Zie voetnoot 275.

278. Zie voetnoot 275.

279. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 32.

280. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 45.

Op 27 januari 1795 werden de tabellen van nog 23 gemeenten van de Oudburg opgestuurd, maar er was een schromelijk tekort aan gedrukte instructies en tabellen²⁸¹.

Op 7 februari 1795 maakte de *agent national* gewag van de onrust die de telling bij de Belgische boeren veroorzaakte; om daaraan — en aan de opeisingen — te ontsnappen trachtten zij veel uit te voeren naar Frankrijk, waar de maximumprijzen afgeschaft waren²⁸². Overigens bleek uit de eerste resultaten dat de aanwezige bestaansmiddelen absoluut onvoldoende waren voor de behoeften tot aan de volgende oogst²⁸³. Gezien de quasi-aanhoudende oorlogstoestand sinds 1792 is dit zeer aannemelijk.

Op 16 februari 1795 gaf de nationale agent van Oost-Vlaanderen in een brief aan Vuillemot en Faignard uiting aan zijn verwondering nog niets ontvangen te hebben uit de kasselrijen Kortrijk, Oudenaarde en het Land van Waas, behalve uit de omgeving van Lokeren. Hij veronderstelde dat de gemeenten wachtten om de resultaten op te sturen tot zij er een zekere hoeveelheid van bezaten; het was echter de bedoeling van de regering dat elk resultaat ogenblikkelijk zou doorgespeeld worden²⁸⁴.

De volgende dag, 17 februari 1795, meldde dezelfde agent aan de tellingscommissarissen dat een brief van de Vertegenwoordigers van het Volk dd. 15 februari ogenblikkelijk een einde stelde aan alle tellingswerkzaamheden²⁸⁵. De telling was in Oost-Vlaanderen trouwens bijna geheel afgewerkt, en om niet alle vruchten

281. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 28 v°^o, 32 en 40 v°^o

282. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 40 v°^o en 41.

283. Zie voetnoot 282.

284. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 47 v°^o.

285. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 48.

ervan voor het arrondissementeel bestuur te laten verloren gaan, liet de agent van Oost-Vlaanderen nota's nemen uit de tabellen teneinde die informatie te gebruiken voor de bevoorrading van de markten en de leveringen aan het leger²⁸⁶.

Uit de algemene afrekening van de tellingskosten door de Nationale Agent van België²⁸⁷ blijkt dat de 173 adjunctcommissarissen²⁸⁸ hun werk staakten ten laatste op 18 februari 1795 (30 pluviôse III); ze hadden gemiddeld 15,8 dagen gepresteerd, Vuillemot, Faignard en Heeren daarentegen werkten door tot 19 maart 1795 (20 ventôse III) (o.a. voor de uitbetaling van de adjuncten); de twee eerstgenoemden werden aldus voor 72 dagen, de laatste voor 69 dagen vergoed. Chaix, de commissaris benoemd door Sabin-Bourcier kreeg, behalve zijn militaire solde van 200 pond per maand, nog 467 pond 6 schell. 6 penningen voor zijn tellingswerkzaamheden, wat, voorzover ons bekend, in strijd is met de instructies van zijn opdrachtgever, de *commissaire-ordonnateur-général* zelf²⁸⁹. De totale kosten van de telling in het arrondissement beliepen uiteindelijk 44.233 pond 6 schell. 6 penningen²⁹⁰. Alleen Brabant had meer gespendeerd, nl. 71.302 pond, maar daar had men o.i.

286. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 50 v°. In A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nrs. 780-1057 zijn de tabellen van 278 toenmalige lokaliteiten bewaard; nrs. 545 en 779 bevatten overzichten van de bevolking van de gemeenten van de arrondissementen West- en Oost-Vlaanderen.

287. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: «Compte général que rend aux Représentans du Peuple...», gedateerd jaar III.

288. R.A. GENT, *Dép. Escaut*, nr. 143, f° 50 v°. Aantal adjuncten per omschrijving: Oudburg: 14; kass. Kortrijk: 32; kass. Oudenaarde: 17; Land van Waas: 21; Land van Dendermonde: 18; Brugse Vrije: 27; Land van Aalst: 27.

289. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: brief van Sabin-Bourcier dd. 3 pluviôse III (22 januari 1795).

290. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52. Aldaar ook diverse verschillende afrekeningen, o.a. een van 10 fructidor III (27 aug. 1795) waar voor het arr. Oost-Vlaanderen een uitgave van 44.366 pond staat geboekt.

licht omgesprongen met het benoemen van talloze adjuncten en het in rekening brengen van veel buitengewone bureelkosten. In Oost-Vlaanderen was men over het algemeen zuinig geweest. Toch waren de adjuncten tevreden over hun bezoldiging, behalve die van de Oudburg, die in verhouding tot de geleverde arbeid ongeveer dubbel zoveel loon vroegen als de anderen²⁹¹.

Uit de afrekening blijkt dat die term «tevredenheid» overigens soms met een korreltje zout dient genomen. Weliswaar was er één adjunct uit het Land van Waas die de telling had uitgevoerd uit liefde voor de Republiek, maar anderen weigerden de betaling en velen kwamen niet eens hun loon ophalen omdat de som te karig was!

Overigens was men op het einde van het jaar III (september 1795), dus zeven maanden na de beëindiging van de telling, in Oost-Vlaanderen nog altijd in de weer met de laatste afbetalingen²⁹²!

Over Faignard was de Nationale Agent van België zeer tevreden. Onder de leiding van eerstgenoemde waren de tellingen in het Brugse Vrije en in het Land van Aalst zonder grote kosten ongeveer tot een goed einde gebracht. Zijn rekeningen waren duidelijk, en hij bracht slechts 150 pond supplementaire kosten in aanmerking. Bovendien had hij hoewel huisvader zijnde met geduld vier maanden gewacht op de laatste 661 pond die hem toekwamen²⁹³.

291. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brief van de nationale agent van België aan zijn collega in Oost-Vlaanderen, dd. 11 ventôse III (1 maart 1795), waaruit blijkt dat deze adjuncten één maand gewerkt hadden om 5 gemeenten te tellen!

292. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76: brieven van de nationale agent van Oost-Vlaanderen aan de nationale agent van België dd. 21 fructidor III (7 sept. 1795) en 1 complémentaire III (17 sept. 1795).

293. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 52: «Etat des commissaires nommés pour le recensement avec quelques renseignements...».

Vuillemot en Heeren hadden, daarentegen, volgens dezelfde bron, blijk gegeven van onverschilligheid, wanordelijkheid en onjuistheid in de rekenplichtigheid. Zij hadden bovendien voor 1600 pond reis- en bureelkosten aangerekend. De laatste 610 pond die Vuillemot uiteindelijk op 29 juli 1795 uitbetaald kreeg, voldeden hem niet, want van de vergoeding voor buitengewone onkosten, beloofd door Fievet, nationale agent van Oost-Vlaanderen, was er uiteindelijk niets terechtgekomen²⁹⁴.

3. Naamlijsten van de bevolking van iedere gemeente: weer politieke bedoelingen (wet van 10 vendémiaire IV).

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

a) *Decreet van 10 vendémiaire IV (2 oktober 1795) van de Nationale Conventie over de interne ordehandhaving in de gemeenten*²⁹⁵.

Dit decreet beoogde de handhaving van de openbare orde in iedere gemeente. Het vestigde, zoals titel I het uitdrukte, het principe van de burgerlijke verantwoordelijkheid van iedere gemeente, d.w.z. van al haar inwoners, voor de gewelddaden t.o.v. personen en eigendommen gepleegd op het grondgebied van de gemeente of door inwoners van de gemeente. Voor welke gewelddaden en op welke manier de gemeente schadevergoeding aan de slachtoffers en boete verschuldigd was, werd nader bepaald in titels IV en V. De

294. A.R.A., *Adm. Centr. Belg.*, nr. 76, hieruit blijkt dat Vuillemot 1800 pond bijkomende kosten in rekening bracht, maar dat hij deze slechts uitbetaald kreeg na veelvuldig en lang aandringen: van zijn hand zijn aldaar 12 verzoekschriften bewaard uit de periode 25 maart-29 juli 1795!

295. PAS., 1e reeks, dl. VII, p. 79.

verdeling van de opgelegde schadevergoeding over de inwoners van de gemeente gebeurde met behulp van de tabel van de inwoners (*tableau des domiciliés*).

Met deze laatste term bedoelde men blijkbaar de bevolkingstabel in titel II voorgeschreven. Deze tabel was ook noodzakelijk voor de toekenning van het paspoort, waarvan, volgens titel III van deze wet, ieder inwoner die zijn kanton verliet, moest voorzien zijn²⁹⁶. Dit paspoort diende immers het nummer te vermelden waaronder de betrokkene in de bevolkingstabel ingeschreven was²⁹⁷. Uit de context blijkt dus dat deze bevolkingstabel voorgeschreven door titel II, gezien werd, niet als een doel op zichzelf, maar als een middel tot de door de wet bedoelde ordehandhaving²⁹⁸.

Toch zou het nut van deze tabellen als algemene telling van de bevolking van de Franse Republiek de overheid niet ontgaan²⁹⁹; daarom zullen wij deze naamlijsten ook als nominatieve telling bestempelen.

Iedere gemeente van de Republiek diende volgens artikel 1 van titel II een tabel (*tableau*) aan te leggen van

296. Titel III, art. 1.

297. Titel III, art. 3.

298. De statistieken van het ancien régime hadden hoofdzakelijk een fiscaal karakter; evenzo de allereerste statistieken in de Franse Republiek (vgl. voorgaande telling p. 243). Na enkele jaren zouden statistieken met andere doeleinden gevraagd worden, waaronder vele met politieke bedoelingen, o.a. de hier besproken telling. Cfr. H. COPPEJANS-DESMEDT, *Bijdrage tot een kritische studie over de nijverheidsstatistieken uit de jaren 1795-1846*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, dl. CXXVII, Brussel, 1960, p. 2-4. Herhaaldelijk werd door de overheid aangedrongen op de uitvoering van de wet van 10 vendémiaire IV in politiek opzicht; zo bijv. door de minister van Politie en het departementsbestuur nopens art. 3 (resp. 20 en 25 frimaire V; zie R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 141, repertoriumnummers 3766 en 3798) en door Bouteville, commissaris van de Franse Regering in de Verenigde Departementen (3 nivôse V; zie IBIDEM, repertoriumnummer 3838).

299. De minister spreekt soms van «le dénombrement général de la République». Cfr. M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 43.

de namen, leeftijd, staat of beroep, woonplaats en tijdstip van inwijking in de gemeente van alle inwoners boven 12 jaar³⁰⁰.

De leden van het gemeentebestuur³⁰¹ werden met het opstellen ervan belast. Binnen tien dagen zou de departementale administratie gedrukte modellen van deze tabel zenden. Binnen een zelfde termijn moesten deze modellen ingevuld worden en een afschrift ervan aan de administratie van het departement en — voor de gemeenten met min dan 5.000 inwoners — aan de gemeentelijke administratie van het kanton gestuurd³⁰².

Ten opzichte van de burgers die minder dan één jaar in de gemeente of het kanton gedomicilieerd waren, werd een speciale maatregel getroffen: hun werd opgelegd zich persoonlijk te melden bij de gemeentelijke administratie en hun naam, leeftijd, staat of beroep, en hun laatste domicilie bekend te maken³⁰³.

De sancties die de wet in geval van nalatigheid van ambtenaren of burgers voorzag, hingen samen met de bedoeling ervan hierboven uiteengezet. De gemeentelijke ambtenaren die in gebreke bleven t.o.v. de eerste drie artikels van titel II over de wijze en termijn van

300. Art. 1: «Il sera fait et dressé dans chaque commune de la République, un tableau contenant les noms, âge, état ou professions de tous ses habitants au-dessus de l'âge de douze ans, le lieu de leur habitation, et l'époque de leur entrée sur la commune».

301. Titel II, art. 2: «Les officiers municipaux dans les communes dont la population s'élève au-dessus de cinq mille habitants, l'agent municipal ou son adjoint, dans les communes dont la population est inférieure à cinq mille habitants, formeront le tableau prescrit par l'article précédent».

302. Titel II, art. 3. Bij besluit van 9 brumaire IV (31 oktober 1795), achteraf gewijzigd bij besluit van 26 pluviôse IV (15 februari 1796), werd het Leiedepartement ingedeeld in 28, resp. 40 kantons. De gemeenten met tenminste 5000 inwoners vormden een onafhankelijk kanton; de minder bevolkte gemeenten werden met drie of meer samengevoegd tot één kanton. Ieder kanton had een «administration municipale» en een vrederechter.

303. Titel III, art. 4.

uitvoering van de tabel, zouden, volgens het vierde artikel van dezelfde titel, persoonlijk instaan voor de schadevergoedingen voor gewelddaden, op het grondgebied van de gemeente gepleegd³⁰⁴.

Ook gewone burgers konden in bepaalde omstandigheden sancties oplopen als ze niet in de bevolkingstabel opgenomen waren. Wanneer iemand zijn kanton verliet, moest hij in het bezit zijn van een paspoort dat o.a. het nummer vermeldde waaronder hij in de «bevolkingstabel» opgenomen was³⁰⁵. Bezat hij zulk paspoort niet dan werd hij gearresteerd. Kon hij dan niet binnen 20 dagen het bewijs leveren van zijn inschrijving in de bevolkingstabel van zijn woonplaats dan stond hij als vagebond voor de bevoegde rechtbank terecht³⁰⁶.

Bij de wet was het model van de gevraagde bevolkingstabel gevoegd dat hier volgt³⁰⁷.

MODELE

Du Tableau contenant le nombre et les noms, âge, état ou profession des Habitans de la Commune de, le lieu de leur domicile, et l'époque de leur entrée sur ladite Commune.

N ^o	NOMS des habitans en-dessus de 12 ans	AGE	ETAT ou profession	DOMICILE des habitans par hameau ou par rue.	EPOQUE de l'entrée sur la Commune.	DUREE du séjour	ENFANS en-dessous de 12 ans.
1er	Pierre Valence	40	Charpentier	Hameau de.. ou rue de..	1er Mai 1790	5 ans.	
2	Marie Pille	35	Sa femme	Idem	15 Sept. 1790		
3	Claude	15	Son fils	Idem			

304. Titel II, art. 4.

305. Titel III, art. 1 en 3.

306. Titel III, art. 6 en 7.

307. Dit model komt o.a. voor bij de uitgave van de wet in *RECUEIL des arrêtés des Représentants du Peuple et des Autorités Constituées depuis l'établissement du Conseil de Gouvernement pour la Belgique et Pays adjacens*, dl. III, Brussel (HAYEZ), jaar IV, p. 73.

Uit de ingevulde voorbeelden van het model blijkt dat men met «nummer» een individueel volgnummer bedoelde, dat het voor kinderen die bij hun ouders woonden volstond wanneer men alleen de voornaam vermeldde en dat de leeftijd in volledige jaren mocht opgegeven worden. Voor gehuwde vrouwen plaatste men in de vierde kolom *sa femme*, voor kinderen die bij hun ouders inwoonden *filis* of *fille*. In de andere gevallen krijgt men hier een principieel belangrijke inlichting voor de sociaal-economische geschiedenis; bij gebrek aan nadere richtlijnen van hogerhand zal de waarde ervan echter helemaal afhangen van de zorg en de competentie van de plaatselijke tellers. Voor het tijdstip van inwijking gaf men in het voorbeeld de volledige datum aan, de duur van het verblijf werd in volledige jaren uitgedrukt; men notere het belang van deze migratiegegevens die in deze 19de eeuw zo zelden volledig voorkomen. In de laatste kolom werd niets ingevuld.

Er zij opgemerkt dat in de tekst van de wet en ook van het model *lieu de habitation* en *domicile* blijkbaar als synoniem worden opgevat, evenals *habitant* en *domicilié*.

b) *Omzendbrieven van de minister van Binnenlandse Zaken over de uitvoering van de wet van 10 vendémiaire IV.*

De zeer korte uitvoeringstermijn (tien dagen voor de gemeentelijke overheden) werd niet in acht genomen, niettegenstaande de sancties in de wet voorzien.

Tot in het jaar VII zou het ministerie van Binnenlandse Zaken, dat deze tabellen blijkbaar van groot belang achtte, door omzendbrieven op spoedige uitvoering van de wet aandringen. Deze brieven zijn gedateerd

2 germinal IV (22 maart 1796)³⁰⁸, 4 messidor IV (22 juni 1796), 28 nivôse V (17.01.1797), 15 fructidor VI (1 september 1798) en 11 frimaire VII (1 december 1798)³⁰⁹. Overigens lag het rond 1800 zeker in de bedoeling van de minister dat deze naamlijsten jaarlijks zouden aangevuld of vernieuwd worden³¹⁰. De uitvoering schijnt dus in twee fasen te verlopen; een eerste reeks omzendbrieven is in het jaar IV en in het begin van het jaar V gesitueerd en sluit chronologisch aan bij de uitvaardiging van de wet. Daarna volgt een lange pauze gevolgd door een tweede reeks omzendbrieven gesitueerd einde jaar VI (sept. 1798) en begin jaar VII (einde 1798).

Op sommige plaatsen werd inderdaad tijdens het jaar VI nog aan deze telling gewerkt, elders begon men opnieuw tijdens het jaar VII. Op vele plaatsen zijn daarvan archiefstukken bewaard. Zoals op veel gebieden is ook hier de administratieve organisatie van het Directoire vruchtbaar geweest³¹¹.

2) Voor België

*Besluit van 27 vendémiaire IV (19 oktober 1795) uitgevaardigd door de Vertegenwoordigers van het Volk*³¹².

Door dit besluit werd de wet van 10 vendémiaire IV ook in België van kracht³¹³; het ingevulde model werd mee afgedrukt.

308. PAS, 1e reeks, dl. VII, p. 290. Art. 6 beveelt de gemeentelijke administraties de «tableaux de population» door titel II van de wet van 10 vendémiaire IV voorgeschreven binnen 10 dagen aan de departementale administratie te doen geworden, als dit nog niet gebeurd is.

309. Deze en de drie voorgaande omzendbrieven werden vermeld door M. REINHARD, *Pop., Révol. Emp.*, p. 42 en IDEM, *Supplement*, p. 6.

310. Ongedateerd stuk in ARCH. NAT. PARIJS, F²⁰103, bewaard tussen andere stukken van het jaar VIII. Tekst in bijlage 18.

311. Cfr. M. REINHARD, *o.c.*, p. 43.

312. RECUEIL des arrêtés des Représentants du Peuple et des Autorités Constituées depuis l'établissement du Conseil de Gouvernement pour la Belgique et Pays adjacens, dl. III, Brussel, (HAYEZ), jaar IV, p. 66-73.

313. Verscheidene exemplaren bewaard in R.A. BRUGGE, F.H., nr. 325.

3) Voor het Leiedepartement

In het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen is een bundel bewaard thans getiteld «Wetten van het jaar IV, Vendémiaire»³¹⁴, die een tiental exemplaren bevat van de tekst van het besluit van de Vertegenwoordigers van het Volk van 27 vendémiaire IV³¹⁵, inhoudende de uitvaardiging van de wet van 10 vendémiaire IV. De tekst is gedrukt in de vorm van een brochure van 8 blz., en bevat ook het model van bevolkingstabel met ingevulde voorbeelden dat erbij hoort. Wanneer de bestuursinstanties van de negen geannexeerde departementen deze brochures verspreid hebben blijft onbekend. Evenmin weten wij of het bestuur van het Leiedepartement ze verder aan de gemeenten doorgaf; misschien gebeurde dit naar aanleiding van zijn besluit van 15 brumaire VII (5 nov. 1798)³¹⁶.

De besluiten en omzendbrieven in het Leiedepartement opgesteld ter uitvoering van de wet van 10 vendémiaire IV werden opgezocht binnen de perken die wij in de inleiding op dit artikel aanduidden³¹⁷. In een eerste categorie plaatsen wij de besluiten en omzendbrieven waarvan de tekst in het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen bewaard bleef. De tweede categorie bevat slechts één omzendbrief waarvan het origineel niet in de door ons geraadpleegde bundels van dit archief teruggevonden werd, maar waarvan de inhoud in de correspondentie gelijkgesteld wordt met andere waarvan de oorspronkelijke tekst wel gekend is.

Eerste categorie: omzendbrieven waarvan het origineel bewaard is.

314. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 325.

315. Cfr. p. 309.

316. Cfr. p. 313.

317. Cfr. p. 234-235.

a) *Gedrukte omzendbrief van 23 vendémiaire V (4 oktober 1796) van het hoofdbestuur van het Leiedepartement aan alle kantonmunicipaliteiten*³¹⁸.

In deze omzendbrief werd gevraagd de bevolkingstabellen (*tableau de population*) vereist door de wet van 10 vendémiaire IV in te leveren vóór 10 brumaire V (31 oktober 1796). Een model van deze tabel werd er bijgevoegd. Het was helemaal gelijkvormig aan het model bij het besluit van de Vertegenwoordigers van het Volk van 27 vendémiaire IV voornoemd.

Men notere dat deze circulaire vermeld werd in het merendeel van de documenten in de bundels die nominatieve tellingen bevatten³¹⁹ en ook in het algemeen overzicht van de bevolking van het departement in hetzelfde Brugse Rijksarchief bewaard³²⁰.

b) *Gedrukte omzendbrief van 7 frimaire V (27 november 1796) van het hoofdbestuur van het Leiedepartement aan alle kantonmunicipaliteiten*³²¹.

Op dit ogenblik, d.i. bijna een maand na de vastgestelde termijn, had het departementaal bestuur nog geen enkel antwoord ontvangen. Het drong bijgevolg aan op een spoedige uitvoering van de wet van 10 vendémiaire IV en van zijn voorgaande omzendbrief van 23 vendémiaire V. Op de gemeenten die op 25 frimaire V (15 december 1796) daaropvolgend nog niet zouden voldaan hebben, zouden de sancties toegepast worden, bepaald in artikel 22 van het decreet van 27 maart 1791

318. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 267. Tekst in bijlage 19. In de briefwisseling wordt deze omzendbrief door de gemeentebesturen meestal «lettre circulaire» of «circulaire» genoemd. In R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1236 en 1237 ook «lettre».

319. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237 tot 1245.

320. R.A. BRUGGE, *Kaarten en Plans*, nr. 111. Cfr. infra p. 318-319.

321. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 268. Tekst in bijlage 20. Deze omzendbrief werd in de briefwisseling van de gemeenten meestal «lettre circulaire» of «circulaire» genoemd, maar ook soms «lettre». Deze laatste benaming o.a. in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237 en 1244.

(d.i. het zenden van een commissaris die op kosten van de nalatige gemeente de vereiste tabel zou opmaken)³²².

Ook deze circulaire werd vaak in de briefwisseling van de gemeenten vermeld³²³, en ook in het reeds vernoemde algemeen overzicht van de bevolking van het departement³²⁴.

c) *Gedrukt besluit van 5 nivôse V (25 december 1796) van het hoofdbestuur van het Leiedepartement³²⁵, gestuurd aan alle kantonmunicipaliteiten.*

Tien dagen na de limietdatum door de voorgaande omzendbrief vastgesteld, stelde het hoofdbestuur van het Leiedepartement vast dat, op zeven uitzonderingen na, alle gemeenten in gebreke bleven de gevraagde tabellen op te maken.

Zich baserend op artikel 22 van het decreet van 27 maart 1791 legde het departementaal hoofdbestuur de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de «algemene bevolkingstabellen» in handen van de commissarissen van het Uitvoerend Bewind bij de nalatige gemeentebesturen; deze moesten de tabel doen opstellen vóór 20 nivôse daaropvolgend (9 januari 1797); voor iedere dag die verliep tussen de bekendmaking van dit besluit aan het gemeentebestuur en het beëindigen van de bevolkingstabel zouden de genoemde commissarissen 9 pond in speciën van het nalatige gemeentebestuur ontvangen.

Slechts éénmaal werd dit besluit in de door ons geëxcerpeerde briefwisseling van de gemeentebesturen vermeld³²⁶.

322. Cfr. volgend besluit.

323. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237, 1239, 1244.

324. R.A. BRUGGE, *Kaarten en Plans*, nr. 111. Cfr. infra p. 318-319.

325. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 269. Tekst in bijlage 21.

326. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1244. Het wordt «arrêté» d.i. besluit, genoemd.

d) *Gedrukt besluit van 15 brumaire VII (5 november 1798) van het hoofdbestuur van het Leiedepartement*³²⁷.

Zoals de inleiding van dit besluit verklaarde, werd het uitgevaardigd «naar aanleiding van de laatste opstandige samenscholingen». Met deze «samenscholingen» werden natuurlijk de beroerten van de Boerenkrijg in West-Vlaanderen bedoeld, die pas acht dagen voordien hun hoogtepunt kenden en waarvan de laatste schermutselingen nog op 3 november te Kuurne plaatsgrepen³²⁸.

Tengevolge van deze ongeregeldheden besloot het hoofdbestuur van het Leiedepartement de wet van 10 vendémiaire IV opnieuw, en wel bij de tekst van dit besluit zelf, in de twee talen, te laten afdrukken en die wet overal waar het nodig bleek te doen bekendmaken en aanplakken opdat zij in haar volle draagwijdte zou toegepast worden.

Deze draagwijdte werd verder nog uitvoerig verklaard in de overige artikels van het besluit, die commentaar leveren op de titels I, IV en V van voornoemde wet, handelend over de burgerlijke verantwoordelijkheid van de gemeenten voor de gewelddaden op hun grondgebied gepleegd. De nadruk in dit besluit lag dus hoofdzakelijk op de verantwoordelijkheid van de gemeenten voor de schade toegebracht tijdens de Boerenkrijg: op grond van dit principe zou hen trouwens kort nadien een zware boete opgelegd worden³²⁹. Titel II over de naamlijsten van de bevolking wordt zonder commentaar afgedrukt.

327. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 325. Tekst in bijlage 22.

328. Cfr. J. DESMET, *De Boerenkrijg in het Leiedepartement*, in *Biekorf*, dl. XXXII, 1926, p. 169-184, en P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination française (1792-1814)*, dl. III, Brussel 1926, p. 362-363.

329. Cfr. P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination française (1792-1814)*, dl. III, Brussel 1926, p. 572-583.

Ons is één gemeente bekend waar deze omzendbrief aanleiding gaf tot het opstellen van een «bevolkingstabel» overeenkomstig de wet van 10 vendémiaire IV³³⁰.

e) *Gedrukt besluit van 13 ventôse VII (3 maart 1799) van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement*³³¹.

In de motivatie van dit besluit werd nogmaals de politieke bedoeling vooropgezet: de rust van de vredelievenden verzekeren, de handel en wandel van de kwaadwilligen aan het licht brengen. Er werd verordend dat, zoals vereist door titel I van de wet van 10 vendémiaire IV, alle inwoners ouder dan 12 jaar in het *registre de population* van hun gemeente zouden ingeschreven worden, zo dit nog niet gebeurd was. De commissarissen van het Uitvoerend Bewind bij de kantonmunicipaliteiten dienden dit register te doen opstellen door diegenen aangeduid in de wet³³².

Meer nog: volgens art. 2 van dit besluit diende aan alle ingeschrevenen een gedrukt uittreksel van deze inschrijving afgeleverd, waarvan het model gegeven werd. Blijkens dit model gold dit uittreksel slechts voor één republikeins jaar. Met dit uittreksel mochten de inwoners zich vrij *in* hun kanton verplaatsen; wanneer ze het kanton verlieten dienden ze echter drager te zijn van een paspoort zoals voorzien in titel II van de wet van 10 vendémiaire IV³³³. Overtreders stonden voor de politie terecht: *pour y être statué ce qu'il appartiendra*³³⁴.

330. R.A. BRUGGE, F.H., nr. 1238: «*Tableau de population de la commune de Dadizele, formé après l'arrêté du Département du 15 brumaire VII, conformément à la loi du 10 vendémiaire IV*».

331. R.A. BRUGGE, F.H., nr. 305. Tekst in bijlage 23.

332. Art. 1.

333. Art. 3.

334. Art. 4. Waarschijnlijk bedoelt men hier dezelfde sancties voorzien in titel III, art. 6 en 7, tegen degenen die geen paspoort hadden, nl. binnen de 20 dagen het bewijs leveren van zijn inschrijving in het «bevolkingsregister» of de «bevolkingstabel» van zijn woonplaats, zoniet dagvaarding als vagebond voor de bevoegde rechtbank.

Deze strenge controlemaatregelen voor het verkeer van personen *binnen* het kanton lijken ons persoonlijk voor bevolkte gemeenten zeer omslachtig, en wellicht ingegeven door de vrees voor meer ongeregelde heden in de aard van de recente «Boerenkrijg». Het is weinig waarschijnlijk dat hieraan streng de hand werd gehouden, temeer daar wij verder geen enkele nieuwe aanmaning nopens deze verplichting aantreffen.

Dit besluit werd in de twee landstalen gedrukt, uitgeplakt en afgekondigd waar nodig. De commissarissen van het Uitvoerend Bewind bij de kantonmunicipaliteiten dienden rekenschap te geven van de uitvoering ervan³³⁵.

f) *Gedrukt besluit van 3 messidor VII (21 juni 1799), van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement*³³⁶.

Dit besluit werd getroffen naar aanleiding van de eis van de Commissaris van het Uitvoerend Bewind bij het departementaal bestuur.

De eerste twee artikels waren speciaal gewijd aan de «bevolkingstabellen» vereist door de wet van 10 vendémiaire IV. Deze tabellen, zo verordende het departementaal bestuur, moesten onmiddellijk opgesteld worden door de personen in de wet aangeduid en een dubbel diende binnen de tien dagen naar dit bestuur verzonden. Na verloop van deze termijn zou het departementaal bestuur een speciale commissaris afvaardigen met de opdracht de bevolkingstabel op te stellen op kosten van de nalatige leden van het gemeentebestuur persoonlijk.

De overige artikels van dit besluit handelen over de paspoorten waarvan eveneens in de wet van 10 vendémiaire IV sprake was.

Tweede categorie: omzendbrief waarvan het origineel niet bewaard is.

335. Art. 5.

336. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 312. Tekst in bijlage 1.

Omzendbrief van 18 pluviôse V (6 februari 1797) van het hoofdbestuur van het Leiedepartement.

In de door ons geraadpleegde bundels met nominatieve tellingen wordt deze omzendbrief slechts éénmaal vermeld, nl. in een statistiek op 31 mei 1797 door het Kortrijkse Stadsbestuur opgesteld als antwoord op de brief van 27 floréal V (16 mei 1797) van het departementaal bestuur³³⁷. De statistiek gaf het aantal inwoners van de stad ouder en jonger dan 12 jaar, cijfers die blijkens het afschrift van de statistiek steunden «op de bevolkingstabel opgemaakt overeenkomstig de omzendbrieven van het hoofdbestuur van het Leiedepartement van 23 vendémiaire, 7 frimaire en 18 pluviôse laatstleden». De omzendbrief van 18 pluviôse V werd dus in dit opschrift helemaal gelijkgesteld met de omzendbrieven onmiddellijk ervoor aangehaald waarvan wij weten dat zij inderdaad deze nominatieve «bevolkingstabel» eisten die gevraagd was door de wet van 10 vendémiaire IV. Behoudens vergissing van het Kortrijkse Stadsbestuur, waardoor het bijvoorbeeld een brief van het departementaal bestuur aan Kortrijk alléén gericht als departementale omzendbrief zou bestempen, is het dus duidelijk dat de omzendbrief van 18 pluviôse ook opgemaakt werd in uitvoering van de telling opgelegd door de wet van 10 vendémiaire IV.

Als *besluit* van dit overzicht van de bestuursmaatregelen in het Leiedepartement weze het volgende aangeept:

337. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1237. Statistiek ingesloten bij brief van 10 prairial V van het stadsbestuur van Kortrijk aan het hoofdbestuur van het Leiedepartement. De statistiek draagt als opschrift: «Relevé général d'après le tableau de la population formé en conformité des circulaires de l'administration centrale du département de la Lys du 23 vendémiaire, 7 frimaire et 18 pluviôse derniers».

1° De twee fasen in de uitvoering van de wet die wij in de spreiding van de ministeriële omzendbrieven over de jaren 1796 tot 1799 meenden te onderkennen³³⁸ vindt men, met een verschuiving van enkele maanden, terug in de departementale circulaires: een eerste reeks verscheen in het jaar V (1796), d.i. één jaar na de uitvaardiging van de wet, een tweede reeks volgde, na een lange pauze, in het jaar VII (einde 1798 tot midden 1799).

2° Naar onze mening werd in elk van deze fasen van alle gemeenten van het departement een nominatieve telling geëist. Argumenten voor deze hypothese zijn: ten eerste: de lange pauze tussen de twee fasen (bijna 2 jaar); ten tweede: het feit dat in het eerste besluit van de tweede fase geen sprake was van enige beperking tot de gemeenten waar nog geen dergelijke naamlijst was opgesteld; en ten derde: vooral het feit dat voor verscheidene gemeenten (wij controleerden ze niet alle) zulke telling werd opgemaakt én in 1796-97 én in 1799³³⁹.

3° De politieke bedoeling die bij de wet van 10 vendémiaire IV voorzat, trad in de tweede reeks omzendbrieven nog meer op de voorgrond, in verband met de onlusten van de Boerenkrijg.

4° In geen enkele van deze departementale maatregelen werden nadere instructies gegeven over de concrete wijze waarop de tellers dienden te werk te gaan en ook niet of ze eventueel moesten betaald worden voor hun werk.

338. Cfr. p. 309.

339. O.a. Moorsele: 2 tellingen in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1238 en 1245; Brugge, *IBIDEM*, nrs. 1235 en 1243.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leiedepartement.

Alle nominatieve tellingen in het archief der Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen bewaard, werden opgemaakt in de periode 1796-1799³⁴⁰, d.i. het tijdvak waarin ook de departementale omzendbrieven en besluiten over de wet van 10 vendémiaire IV verschenen.

Genoemde omzendbrieven, voor zover ons bekend, verschenen in twee fasen: een eerste groep in 1796, een tweede in 1798-99.

In hoeverre en wanneer in elk van deze fasen alle gemeenten de gevraagde telling opmaakten is een kwestie die buiten het bestek van dit artikel valt; wij noteerden alleen dat de nominatieve tellingen uit de jaren 1796-99 die thans nog in het departementaal archief bewaard zijn, samen met andere tellingen en gelijktijdige correspondentie daaromtrent, negen omvangrijke bundels beslaan³⁴¹, en dat de laatste nominatieve tellingen van november-december 1799 (frimaire VIII) dateren³⁴². Tevens blijkt ook dat er soms verwarring ontstond met de uitvoering van de wet van 19-22 juli 1791³⁴³.

Volledigheidshalve dient hier tenslotte nog gewag gemaakt van een archivalische bron die blijkens haar titel in verband staat met de wet onder dit nummer behandeld.

Het is een ongedateerd overzicht van de bevolking van alle gemeenten van het departement, verdeeld in

340. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237-1245.

341. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237-1245.

342. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1245.

343. Cfr. supra p. 240, voetnoot 20.

twee leeftijdsklassen, nl. boven en beneden 12 jaar³⁴⁴; in de onvolledig bewaarde titel werd gewag gemaakt van de wet van 10 vendémiaire IV en van de departementale circulaires van 23 vendémiaire en 7 frimaire V, welke circulaires, zoals de lezer weet, inderdaad de uitvoering voorschreven van de nominatieve telling door de wet vereist³⁴⁵.

Latere circulaires of besluiten over hetzelfde onderwerp werden in de titel niet vernoemd. Daarom mag geredelijk worden aangenomen dat dit overzicht opgemaakt werd vóór het verschijnen van de besluiten van 5 november 1798 en 21 juni 1799³⁴⁶. Het moet echter niet noodzakelijk opgesteld geweest zijn vóór 5 nivôse V (25 december 1796) vermits het besluit dat op deze datum verscheen niet gericht was tot alle gemeentebesturen, maar slechts tot de nalatige onder hen en dus niet noodzakelijk in de titel van het overzicht diende vermeld³⁴⁷. Waarschijnlijk dateert het overzicht zelfs van na 31 mei 1797, datum waarop het Kortrijkse gemeentebestuur de cijfers voor deze stad, die in het overzicht voorkomen, vaststelde³⁴⁸.

Wanneer men op bovengenoemde gronden aanneemt dat het departementaal overzicht tussen 31 mei 1797 en 5 november 1798 opgemaakt werd, betekent dit dan dat op dat ogenblik alle gemeenten een nominatieve telling

344. R.A. BRUGGE, *Kaarten en plans*, nr. 111. Dit overzicht werd gepubliceerd door J. DESMET, *De eerste volksoptelling in het Leyedepartement*, in *Biekorf*, dl. XXXIII, 1927, p. 203-207. Zonder zijn bronnen aan te geven verklaart de auteur dat «de eerste optelling geschiedde in december 1796». Voor de vervaardiging van het overzicht zullen wij echter een andere datering voorstellen.

345. De titel, voor zover bewaard, luidt: «Administration Centrale du Département de la Lys (...) la Population du Département de la Lys (...artic) le 1 du titre 2 de la Loi du dix vendémiaire an IV et des circulaires de ... 23 vendémiaire et 7 frimaire an V de la République Française».

346. Cfr. p. 313-315.

347. Cfr. p. 312.

348. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1237. Statistiek van 12 prairial V. Voor de titel: zie p. 316, voetnoot 337.

hadden opgesteld overeenkomstig de wet van 10 vendémiaire IV, zoals de titel van het overzicht suggereert? Wij menen dat niet te mogen bevestigen. Voor het opstellen van dit overzicht waren die nominatieve tellingen immers geenszins noodzakelijk; het volstond toch dat de gemeenten het aantal inwoners opgaven ouder en jonger dan 12 jaar, eventueel daarbij bewegend dat die opgave op een nominatieve telling stéunde.

Een bevestiging van deze hypothese vinden wij in hierboven vermelde opgave van de Kortrijkse bevolking op 31 mei 1797 in twee leeftijdskategorieën, nl. ouder en jonger dan 12 jaar. Deze opgave draagt als titel: *Relevé général du canton de Courtrai d'après le tableau de la population formé en conformité... etc.*³⁴⁹ (d.i. algemene staat van het kanton Kortrijk naar de bevolkingstabel...) en werd volgens de begeleidende brief opgemaakt als antwoord op de brief van 27 floréal V (16 mei 1797) van het departementaal bestuur, op een ogenblik dat de «*cahiers de population*» (d.i. waarschijnlijk naamlijsten) nog niet voltooid waren³⁵⁰.

Ook het gemeentebestuur van Izegem ontving de «brief» van 27 floréal V en antwoordde op 24 prairial V (12 juni 1797) met een *relevé général*³⁵¹, hoewel in de door ons geraadpleegde gemeentelijke en departementale bronnen evenmin een nominatieve telling uit die periode bekend is.

349. Cfr. p. 316.

350. Cfr. p. 316 voetnoot 337. Uittreksel uit de brief: «Pour satisfaire à l'objet de votre lettre du 27 floréal dernier, nous vous envoyons ci-joint le relevé de la population des communes de..... Nous tâcherons cependant Citoyen Commissaire, de ne pas encourir la sévérité qui pourrait être déployée contre les administrtrtions insouciantes et c'est pour cet effet que nous nous sommes hâtés de faire compléter de suite les cahiers de notre population».

351. S. A. IZEGEM, 18.7.I, *Reg. van briefw.* 1797-1798 (Inv. 26), nr. 5: «24 prairial V. En réponse à votre lettre du 27 floréal dernier, je vous envoie le relevé général de la population de notre canton».

Het is bijgevolg zeer waarschijnlijk dat het algemeen overzicht van het departement ten minste gedeeltelijk op dergelijke *relevés généraux* gebaseerd is en niet op de nominatieve tellingen vereist door de wet van 10 vendémiaire IV. Toch had dit departementaal overzicht het voordeel dat het, zo nodig, bij het landsbestuur de indruk kon wekken dat aan genoemde wet voldaan was.

4. Telling van de bevolking jonger en ouder dan 10 jaar.

A. Normatieve teksten

1) Voor Frankrijk

*De tabelle van de generaele bevolkinge... ten jaere 1796 bevonden binnen de prochie van Handtsaeme, opgemaakt op 8 februari 1796³⁵² bij order der Fransche republieque van daeten 30 frimaire 4e jaer (21 december 1795), geeft een naamlijst van de bevolking van deze gemeente in twee leeftijdsgroepen: boven de tien jaeren en onder de tien jaeren. Zij is samengebonden met een gelijkaardige lijst voor Kortemark, een uittreksel uit de bevolkingstabel van Torhout opgemaakt volgens het besluit van 27 frimaire III³⁵³, die voor dezelfde leeftijdsgroepen alleen de getallen geeft, en de begeleidende brief van de commissaris van het Uitvoerend Bewind van het kanton Torhout die alles op 2 april 1796 (13 germinal IV) naar het departementsbestuur zond *comme les ci-devant municipalités m'ont remises*. Deze leeftijdsindeling treft men voordien slechts aan in de telling van het jaar III, hiervoor besproken, maar verder lijkt er geen verband te bestaan, vermits laatstgenoemde telling officieel op 15 februari 1795 werd afgesloten³⁵⁴ en de eigenlijke bestaansmiddelen als voornaamste object had.*

352. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1241.

353. Zie boven p. 250.

354. Zie boven p. 263. In het arrondissement Oost-Vlaanderen was men er nog mee bezig op 19 maart 1795: zie p. 302.

Overigens konden wij nog niet de hand leggen op het eerstgenoemd order der Franse republiek dd. 30 frimaire IV (21 december 1795).

2) Voor het Leiedepartement

*Gedrukte omzendbrief van 10 pluviôse IV (30 januari 1796) van het hoofdbestuur van het Leiedepartement aan alle gemeenten*³⁵⁵.

De gemeenten werden verzocht binnen de zes dagen een tabel (*tableau*) op te sturen bevattend het aantal inwoners van de gemeente boven 10 jaar en het aantal onder 10 jaar. De reden van de dringende behoefte aan deze gegevens werd slechts vaag omschreven: daar vroegere inlichtingen over de bevolking aan het Hoofdbestuur van het Leiedepartement (de cijfers van de telling van bevolking en bestaansmiddelen?) verstrekt, klaarblijkelijk onjuist waren, had dit bestuur thans nood aan een betrouwbare basis voor sommige van zijn verrichtingen.

In geval van nalatigheid zouden (traditionele) sancties toegepast worden nl. het zenden van een commissaris die de telling (*recensement*) moest voltooien op kosten van het gemeentebestuur dat in gebreke bleef. Van wetten of besluiten van hogerhand werd verder geen gewag gemaakt; toch menen wij dat, gezien alleen het hogervermeld *order der Fransche republique* van 30 frimaire IV (21 dec. 1795) in deze periode een dergelijke leeftijdsindeling vraagt, het verband met onderhavige omzendbrief van het Leiedepartement zeer waarschijnlijk is.

Hierbij dient verder genoteerd dat de hogervermelde brief van de commissaris van het Uitvoerend Bewind van het kanton Torhout dd. 2 april 1796 een antwoord was op een brief van de commissaris van het 5e Bureau van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement dd. 25

355. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 256. Tekst in bijlage 24.

ventôse IV (15 maart 1796). In verband met bevolkingstellingen werden in de bewaarde archieven ook nog de brieven van 15 pluviôse IV (4 februari 1796) en 19 floréal IV (8 mei 1796), uitgaande van het voornoemde Hoofdbestuur geciteerd³⁵⁶, zonder dat het precies blijkt over welke telling het gaat.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leiedepartement.

In het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen bevinden zich drie identieke niet ondertekende staten van de bevolking (*état de la population*) van alle gemeenten van het departement, verdeeld in twee leeftijdskategorieën, nl. jonger en ouder dan 10 jaar, geldend, volgens de titel, voor het jaar IV³⁵⁷.

Het jaartal en de indeling in leeftijdskategorieën maken het zeer aannemelijk dat deze staten het resultaat zijn van de hier besproken departementale omzendbrief, temeer daar verscheidene bevolkingcijfers verschillen van de uitslagen van de telling van het jaar III.

Daarbuiten zijn nog van enkele gemeenten bevolkingcijfers van het jaar IV bewaard, die dezelfde leeftijdsindeling vertonen en dus met deze telling verband kunnen houden³⁵⁸.

5. Bevolkingsstaat van het jaar IV volgens de burgerlijke stand.

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

a) *Omzendbrief van 4 prairial IV (23 mei 1796) van de minister van Binnenlandse Zaken*³⁵⁹.

356. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237-39.

357. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2828: «*Etat de la population du département de la Lys. An 4me*». (3 exemplaren).

358. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 1237-1239, 1242.

359. M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 44, nr. 19.

b) *Brief van 20 messidor IV (8 juli 1796) van de minister van Binnenlandse Zaken*³⁶⁰.

c) *Brief van 2 complémentaire IV (18 sept. 1796) van de minister van Binnenlandse Zaken (1e afdeling) aan de commissaris van het Uitvoerend Bewind van de departementen... (O.a. Leiedepartement)*³⁶¹.

d) *Omzendbrief van einde germinal VI (april 1798) van de minister van Binnenlandse Zaken aan de 68 departementen die op de vorige nog niet geantwoord hadden*³⁵⁹.

Zoals onder het Ancien Regime werden tegelijk bevolking en vee geteld.

M. Reinhard haalt de tekst van de omzendbrieven sub a) en d) niet aan; hij zegt alleen maar dat de nauwkeurige inhoud van de gevraagde staten uit de antwoorden bleek, nl. wat het demografisch gedeelte betreft: een indeling van de bevolking naar geslacht en burgerlijke stand in 6 rubrieken, waarvan de eerste vier ook al weer aan het Ancien Regime ontleend zijn:

- 1° Aantal gehuwde mannen of weduwnaars.
- 2° Aantal gehuwde vrouwen of weduwen.
- 3° Aantal ongehuwde mannen van alle leeftijd.
- 4° Aantal ongehuwde vrouwen van alle leeftijd.
- 5° Aantal levende verdedigers van het vaderland.
- 6° Aantal overleden verdedigers van het vaderland.

Naar de brief van 20 messidor IV (sub b) wordt gerefereerd in de omzendbrief van het Leiedepartement dd. 6 en 7 vendémiaire V als bevattende een vraag naar de telling van de dieren, die dan toch in één adem vernoemd wordt met de staten van de bevolking³⁶⁰.

De brief van 2 complémentaire IV (sub c) bezorgt ook

360. Verwijzing ernaar in de omzendbrief van het bestuur van het Leiedepartement, dd. 6 en 7 vendémiaire V (zie hierna, p. 325 en voetnoot 363).

361. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 244. Tekst in bijlage 25.

geen verdere details, en is zelfs zo vaag (*dénombrement de la République, états de population*) dat alleen een verwijzing in de rand naar een departementale circulaire van 6 vendémiaire V³⁶² ons toeliet te besluiten dat hij op deze telling betrekking had. Belangwekkend is wel dat in de inleiding gewag wordt gemaakt van het wantrouwen van de bevolking t.o.v. die telling, dat zelfs aanleiding gaf tot de weigering van een deel van de bestuursleden van de gemeenten om ze uit te voeren. De herinnering aan de winter 1794-1795 en de omstandigheden van de telling van het jaar III zal hier wel een rol gespeeld hebben, hoewel, als men de tekst letterlijk opneemt, het hier alleen om de telling van de bevolking gaat. De commissaris van het Uitvoerend Bewind bij het bestuur van het Leiedepartement werd verder gelast zijn nalatige collega's bij de kantonmunicipaliteiten aan te schrijven om ogenblikkelijk de telling door de gemeentebestuurders te doen uitvoeren, zoniet zouden speciale commissarissen op kosten van deze laatste benoemd worden.

2) Voor het Leiedepartement

*Omzendbrief van 6 en 7 vendémiaire V (27 en 28 september 1796) van het departementaal bestuur (3e Bureau) aan de nalatige commissarissen van het Uitvoerend Bewind bij de kantonmunicipaliteiten*³⁶³.

Volgens een randnota op de bewaarde minuut zijn deze omzendbrieven verzonden op 6 en 7 vendémiaire V. Na een verwijzing naar de ministeriële brief van 20 messidor IV voornoemd, wordt ongeveer letterlijk de tekst van dezelfde instantie dd. 2 complémentaire IV overgenomen.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leiedepartement.

362. Zie hierna voetnoot 363.

363. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 154. Tekst in bijlage 26.

In het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen bevindt zich een bundel identieke, bijna alle gedrukte, formulieren uit het jaar IV (niet vóór prairial) en V, die letterlijk dezelfde categorieën van bevolking aangegeven als gevraagd in de ministeriële omzendbrief van 4 prairial IV en bovendien ook inlichtingen over het vee³⁶⁴. Vermits uit de voorgaande jaren geen dergelijke wetten of besluiten bekend zijn, betreft het hier onbetwistbaar antwoorden op de genoemde omzendbrief, ook al wordt deze nergens geciteerd.

Vermits de gedrukte formulieren, door het merendeel der gemeenten gebruikt, identiek zijn, nemen wij aan dat ze door het departementaal bestuur verspreid werden.

6. De zogenaamde volkstelling van 1801.

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

a) *Omzendbrief van 26 floréal VIII (16 mei 1800) van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten*³⁶⁵.

De minister stelde vast dat de pogingen, door de regering sedert het jaar IV ondernomen, om volledige statussen van de bevolking van de Republiek (*états complets de la population de la République*) te bekomen, spaak gelopen waren. Eén van de voornaamste oorzaken van die mislukking scheen hem de verscheidenheid en de menigvuldigheid van de gevraagde gegevens. Om dit te vermijden vroeg de minister thans op korte termijn een eenvoudige tabel (*tableau*) in te vullen, die alleen het resultaat van de telling (*dénombrement*) van de bevolking moest vastleggen. Deze tabel diende slechts vijf cijfers te bevatten, nl. deze van de gehuwde mannen

364. R.A. BRUGGE, F.H., nr. 1233. De titel van deze formulieren luidt: «*Dénombrement de la population du canton de... Département de la Lys, et des bestiaux de toute espèce qui existent dans ce canton*».

365. Cfr. M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 50, nr. 26.

of weduwnaars, van de gehuwde vrouwen of weduwen, van de ongehuwde mannen, van de ongehuwde vrouwen en van de verdedigers van het vaderland.

De maires en adjoints van iedere gemeente zouden via de onderprefect twee gedrukte exemplaren van die tabel toegestuurd krijgen. Eén ervan dienden ze voor waar verklaard aan deze laatste terug te zenden. De onderprefect gaf ze door aan de prefect, die dan uiteindelijk een algemeen overzicht voor alle gemeenten aan de minister zond. Prefecten en onderprefecten diende de resultaten te controleren en zo nodig te doen verbeteren. De minister legde een sterke nadruk op de nauwkeurigheid en de snelheid (binnen de twee maanden) waarmede het werk diende verwezenlijkt te worden.

Bovendien moest de prefect de ontvangst van deze circulaire melden.

b) *Omzendbrief van 5 frimaire IX (26 november 1800) van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten*³⁶⁶.

Daar 56 prefecten nog niet geantwoord hadden, stuurde de minister een rappel.

2) Voor het Leiedepartement

*Omzendbrief van 26 prairial VIII (15 juni 1800) van de prefect aan de maires*³⁶⁷.

Deze omzendbrief kopieert bijna letterlijk de paragrafen van de ministeriële brief (die echter niet vermeld wordt) die op de gemeentebesturen van toepassing zijn. De uitvoeringslimiet wordt streng op 20 messidor VIII (9 juli 1800) bepaald, d.i. zes dagen vóór de termijn aan de departementen gesteld.

366. M. REINHARD, *Supplément*, p. 6.

367. RECUEIL ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes émanés de la Préfecture du Département de la Lys, dl. I, Brugge, jaar IX, p. 48, circulaire nr. 22. Tekst in bijlage 27.

Overigens heeft de prefect de inleiding van de minister aangepast aan de plaatselijke toestanden: hij spreekt over twee jaar vergeefse inspanningen van het departementaal bestuur om volledige statussen van de bevolking van het departement te bekomen. En inderdaad, in de periode vanaf midden 1798 troffen we drie departementale omzendbrieven aan over de naamlijsten van de bevolking vereist door de wet van 10 vendémiaire IV, waarvan de eerste dateert van 5 november 1798 en de laatste, nl. deze van 3 messidor VII (21 juni 1799), ook de bevolkingsregisters in uitvoering van de wet van 19 juli 1791 vermeldt³⁶⁸.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leidedepartement.

De limietdatum aan de gemeenten opgelegd voor de uitvoering van de genoemde departementale circulaire was 20 messidor VIII (9 juli 1800); d.i. een kleine maand na het verschijnen ervan.

Rekening gehouden met de gebruikelijke vertraging in ieder administratie, is het best mogelijk dat de «Volkstelling van het Leidedepartement Jaar VIII», een tabel met de globale bevolking van alle gemeenten, op 27 brumaire IX (18 november 1800) ondertekend door de secretaris-generaal van de prefectuur, Hennissart³⁶⁹, op de resultaten van de «zgn. volkstelling van 1801» gesteund was. De bevolkingscijfers in deze tabel aangegeven, zijn immers verschillend van alle cijfers in gelijkaardige tabellen uit de omgevende jaren, zodat zij een afzonderlijke tellingsverrichting onderstellen.

Ook een *tableau de population de l'an 9* op 9 pluviôse X (29 januari 1802) naar de minister van binnenlandse

368. Zie hoger p. 313-315.

369. R. A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2828: «Dénombrement de la population du Département de la Lys. An 8». Ondertekend: «Certifié véritable à Bruges, ce 27 brumaire an 9. Le secrétaire général de la Préfecture. Hennissart».

zaken gestuurd, was volgens de circulaire van 26 floréal VIII opgemaakt; dit *tableau* was reeds een correctief op de voorgaande tellingsresultaten die de prefect op 28 frimaire X (19 december 1801) had afgeleverd³⁷⁰.

7. De bevolking in het jaar IX en in 1789: een uitgebreide vergelijking met politieke en wetenschappelijke bedoelingen.

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

*Omzendbrief van 9 prairial IX (29 mei 1801) van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten*³⁷¹.

Deze omzendbrief moet gezien worden in het kader van de grote statistische beweging van het jaar IX: onder impuls van minister Chaptal zette zijn *Bureau de Statistique* een uitgebreide vergelijking op touw tussen de toestand in 1789 en deze in het jaar IX (23 sept. 1800-22 sept. 1801), op moreel, godsdienstig, cultureel, economisch en sociaal gebied. Het was het einde van een lange evolutie, een bekroning van de toenmalige stand van het onderzoek. Aanvankelijk, zoals in het hierna besproken demografisch gedeelte, was de aandacht meer gericht op de kwantitatieve statistiek of tabellenstatistiek, maar geleidelijk zag men in dat men op dit gebied nog veel te weinig ervaring, techniek en kennis bezat en keerde men terug tot de oudere kwalitatieve statistiek, de descriptieve methode. Het was de bedoeling van deze circulaire van Chaptal om in ieder departement een *Mémoire Statistique* te doen opstellen. Dit paste bij de encyclopedische geest van de Verlichting die nog bij de animators heerste, bij de centraliserende politiek van het Consulaat en diende blijkbaar

370. ARCH. NAT. PARIJS, F²⁰ 144.

371. Cfr. M. REINHARD, *Etude de la Population pendant la Révolution et l'Empire*, Gap, 1961, p. 52, nr. 28. (De onmiddellijk voorafgaande circulaire van germinal IX vermelden wij hier niet omdat er in het Leiedepartement geen spoor van enige realisatie is).

ook een propagandadoel: de toestand in het jaar IX zou in de ogen van de animators de weldaden van het nieuwe regime, ongeveer 10 jaar na de Revolutie, in het licht stellen.

Toch had men in het ministerie zijn krachten overschat: over de kwaliteit van de *mémoires* die klaar kwamen barstte na verloop van enige tijd zoveel kritiek los dat dit het einde betekende van de «verlichte» illusies van het *Bureau de Statistique*³⁷².

Volgens de hier behandelde omzendbrief van 9 prairial IX dienden over de bevolking twee tabellen ingevuld.

Het eerste deel van de eerste bevolkingstabel verdeelde de bevolking in 20 categorieën, als volgt getiteld: 1° het aantal mensen van alle leeftijden samen, met uitzondering van de militairen in dienst, in 1789; 2° in het jaar IX; 3° het aantal militairen in 1789; 4° in het jaar IX; 5° het aantal mannen in 1789; 6° in het jaar IX; 7° aantal vrouwen in 1789; 8° in het jaar IX; 9° aantal gehuwde mannen in 1789; 10° in het jaar IX; 11° aantal gehuwde vrouwen in 1789; 12° in het jaar IX; 13° aantal ongehuwde mannen jonger dan 30 jaar in 1789; 14° in het jaar IX; 15° aantal ongehuwde vrouwen jonger dan 30 jaar in 1789; 16° in het jaar IX; 17° aantal mannelijke ongehuwden ouder dan 30 jaar in 1789; 18° in het jaar IX; 19° aantal vrouwelijke ongehuwden ouder dan 30 jaar in 1789; 20° in het jaar IX.

Het tweede deel van de eerste tabel vroeg de verdeling van de bevolking per leeftijd in 1789 en in het jaar IX, d.w.z. per leeftijdsklassen van 5 jaar voor de bevolking jonger dan 20 jaar (0-5 j., 5-10 j., enz.) en per leeftijdsklassen van 10 jaar voor het andere bevolkingsdeel (20-30 j., 30-40 j., enz.). Het was de eerste

372. Cfr. daarover de grondige studie van J. FESTJENS, *De Mémoire Statistique van Viry, Prefect van het Leiedepartement (1800-1804)*, Leuven, 1967, in-4°, 258 p. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

poging tot het opmaken van een bevolkingspiramide en ze vertoonde een onnauwkeurige afbakening van de leeftijdsklassen: twee opeenvolgende klassen hadden immers dezelfde leeftijd als grens. (Bijv.: behoorden de vijfjarigen tot de klasse 0-5 j. of tot de klasse 5-10 j.?)

De tweede tabel schreef vooreerst een vergelijking voor van de loop van de bevolking (aantal geboorten, huwelijken, sterfgevallen) in 1789 en in het jaar IX, en vervolgens een dergelijke vergelijking omtrent het aantal haarden, families, gemeenten met minder dan 500 inwoners, met 500 à 2000 inwoners, met 2000 à 3000 inwoners, enz., en over het aantal op het platteland verspreide woningen, hetzij uitbatingen, hetzij plezierwoningen.

2) Voor het Leiedepartement

*Drie omzendbrieven (Tableau n° 1, 2, 3,) van 11 thermidor IX (30 juli 1801) van de prefect aan de maires*³⁷³.

Deze circulaires bevatten tabellen die door de maires dienden ingevuld en teruggestuurd vóór 1 vendémiaire X (23 september 1801).

De omzendbrieven getiteld: *Tableau n°2* en *Tableau n°3* vroegen inlichtingen van sociaal-economische of culturele aard, zoals bijv. het aantal eigenaars, dagloners, dienstboden, het aantal geletterden, enz., in de jaren 1789 en IX.

In de omzendbrieven getiteld *Tableau n°1* stelde de prefect, naar hij verklaarde op aanvraag van de minister van Binnenlandse Zaken, vragen van demografische aard, die nauwkeurig overeenstemmen met het tweede deel van de eerste tabel en het tweede deel van de tweede tabel van de ministeriële circulaire van 9 prairial IX, behalve dat voor dit laatste deel geen rekening gehouden werd met de indeling van de gemeenten naar het aantal inwoners.

373. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1568.

Hij legde de nadruk op de noodzaak nauwkeurige antwoorden te verstrekken.

Voor het weglaten van het eerste deel van de tweede tabel ligt de verklaring misschien in het feit dat het jaar IX nog niet verstreken was. Later zou de prefect hierop terugkomen³⁷⁴. Voor het eerste deel van de eerste tabel zijn op departementaal vlak geen normatieve teksten te vinden³⁷⁵.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking.

Een systematische studie van de feitelijke uitvoering van deze telling in het Leiedepartement gaat zoals gezegd het kader van deze studie te buiten³⁷⁶. Toch geven wij vooreerst een opmerking over de sporen van realisatie in het departementaal archief bewaard, om daarna de gegevens te bespreken in het *Mémoire Statistique* van prefect De Viry uitgegeven en tenslotte het oordeel van dezelfde prefect over deze telling te citeren.

In het departementaal archief zijn vele van de hoger beschreven omzendsbrieven bewaard, die door de gemeenten ingevuld werden³⁷⁷. Dit gebeurde echter niet binnen de vastgestelde termijn, althans niet voor het arrondissement Kortrijk.

Toevallig vonden wij in dezelfde bundel een brief van 7 messidor X (26 juni 1802), d.i. 9 maanden na de uitvoeringslimiet, waarin de onderprefect van Kortrijk

374. J. FESTJENS, *o.c.*, p. 119 en p. 132. Alleen voor de arrondissementen Brugge en Veurne zijn dergelijke tabellen bewaard (R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1576).

375. Zie hierna: notities over de feitelijke verwezenlijking. Noteren wij hierbij dat één maand later, nl. op 31 augustus 1801 (13 fructidor IX), de prefect van het naburige Scheldedepartement wél alle vragen van de ministeriële omzendsbrief rondstuurde (RECUEIL des Arrêts, décisions, etc. de la Préfecture du Dép. de l'Escaut dl. III, an IX, p. 397).

376. Zie daarover de op p. 330, voetnoot 372 geciteerde studie van J. FESTJENS.

377. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 1568.

aan de prefect meldde dat hij op 28 prairial X (17 juni 1802) nieuwe exemplaren van de omzendbrieven gestuurd had aan de 46 maires die nog niet geantwoord hadden en dat er daarvan 16 op het ogenblik van zijn schrijven nog in gebreke bleven. Dit niettegenstaande de onderprefect, eigenhandig, op elk exemplaar van tabel I op 28 prairial X verzonden, een nota had aangebracht waarin hij dreigde een speciale commissaris te sturen ten laste van iedere maire die binnen de vier dagen niet in orde was!

Na verloop van — veel — tijd moeten dan toch voldoende gegevens binnengelopen zijn om de prefect toe te laten ze in het jaar XII te gebruiken voor zijn *Mémoire Statistique*. Dit werk bevat namelijk voor de globale bevolking van het departement de twee tabellen door de ministeriële circulaire gevraagd³⁷⁸, al wordt uit de aard van het werk nergens van de vraag van de minister gewag gemaakt.

Van de eerste tabel werden echter alleen de gegevens voor het jaar IX (1800-1801) aangegeven; in de kolom «bemerkingen» verklaarde de prefect, dat de staat van de bevolking in 1789 niet te achterhalen was, vermits men vóór de verovering (door de Fransen) nooit een «bevolkingstabel» had gemaakt³⁷⁹. Hij had in zoverre gelijk dat voorheen inderdaad nooit zulke gedetailleerde bevolkingsstaat gevraagd was geworden.

Het *Mémoire* bevat ook de indeling van de bevolking van iedere gemeente in het jaar IX en X volgens de klassen: 1° gehuwde mannen en weduwnaars, 2° gehuwde vrouwen en weduwen, 3° ongehuwde mannen, 4° ongehuwde vrouwen, 5° levende verdedigers van het vaderland.

378. M.C. VIRY, *Mémoire Statistique du Département de la Lys*, Parijs, jaar XII, p. 49-50, tabellen nrs. 6 en 7.

379. M.C. VIRY, *Mémoire Statistique du Département de la Lys*, Parijs, jaar XII, p. 49: «Avant la conquête on n'avait jamais fait de tableau de population; il est donc impossible d'en donner l'état pour 1789».

Dit zijn niet de rubrieken van de telling van het jaar IX, maar wel de traditionele rubrieken, in Frankrijk al sedert het Ancien Régime in gebruik (behalve dan de «verdedigers van het vaderland»)³⁸⁰ en ook aangewend in de bevolkingsstaat volgens de burgerlijke stand van 1796³⁸¹ en de zgn. telling van 1801³⁸², en hier misschien overgenomen om het werk te vereenvoudigen.

Misschien werden trouwens voor het jaar X alleen deze categorieën gevraagd, maar de bestuurlijke maatregel die aan de basis ligt van deze cijfers is ons onbekend³⁸³.

Overigens zou de prefect er toch in slagen om in zijn *Mémoire Statistique* voor zijn departement een antwoord te geven op het eerste deel van de eerste vragentabel van de ministeriële omzendbrief van 9 prairial IX. Als basis nam hij de cijfers van de bovengenoemde telling van het jaar IX. Hoe hij die echter kon spreiden over de verschillende rubrieken (bijv. de ongehuwde mannen splitsen in twee leeftijdsgroepen met 30 jaar als grens) is alles behalve duidelijk.

Hoe dan ook, de prefect was zich wel bewust van de onvolmaaktheid van de resultaten; wanneer hij ze publiceert in zijn «*Mémoire Statistique*» schrijft hij dan ook in het hoofdstuk over de bevolking: «... ignoreert men dat de telling van het jaar IX ook onjuistheden bevat? Weet men niet dat, in een groot deel van de gemeenten, de maires het juiste getal van hun ondergeschikten niet willen laten kennen?»³⁸⁴.

380. Cfr. M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 44.

381. Cfr. p. 323.

382. Cfr. p. 326.

383. Cfr. p. 352.

384. M. C. VIRY, *Mémoire Statistique du Département de la Lys*, Parijs, 1804, p. 26: «... ignore-t-on que le relevé de IX renferme aussi des inexactitudes? Ne sait-on pas que dans un grand nombre de communes les maires ne veulent point faire connaître le nombre exact de leurs administrés...».

8. Verdeling van de conscriptie van het jaar XII: geen nieuwe telling vereist (Ministeriële omzendbrief van 18 pluviôse XII).

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

*Omzendbrief van 18 pluviôse XII (8 februari 1804) van de minister van Binnenlandse Zaken*³⁸⁵.

Met het oog op de verdeling van het conscriptiecontingent vroeg de minister de bevolkingcijfers per arrondissement, kanton en gemeente; hij voegde eraan toe dat geen nieuwe telling diende gehouden, maar dat men mocht steunen op de bestaande. Ook vroeg hij het aantal mannen dat reeds gelicht was. Uit de antwoorden blijkt dat hier verder onderscheid werd gemaakt tussen de mannen gelicht voor de actieve dienst en voor de reserve en dat er gevraagd werd naar het aantal mannen die niet gelicht waren en het aantal die op 1 vendémiaire XII (24 september 1803) de leeftijd van 20 jaar bereikten.

2) Voor het Leiedepartement

In de door ons geraadpleegde archieven bevinden zich geen bestuursmaatregelen voor gans het departement bestemd.

In een brief van de onderprefect van Kortrijk, gevoegd bij het antwoordformulier van zijn arrondissement, is er sprake van een brief van de prefect aan de onderprefect van Kortrijk over dit onderwerp, gedateerd van 28 pluviôse XII (18 februari 1804), waarbij een model van het in te vullen formulier gevoegd was³⁸⁶. Genoemde brief van de prefect komt in de door ons geraadpleegde bronnen niet voor.

385. Cfr. M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 54, nr. 31.

386. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2828. Brief van 12 ventôse XII van de onderprefect te Kortrijk aan de prefect.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leidedepartement.

Voor het arrondissement Kortrijk, werden de gegevens van alle gemeenten op één groot formulier ingeschreven door de onderprefect van Kortrijk op 12 ventôse XII (3 maart 1804)³⁸⁷. In tegenstelling met veel andere tellingen liet de realisatie dus niet lang op zich wachten; dit is niet zo verbazend wanneer men opmerkt dat immers voor het bevolkingscijfer geen nieuwe telling vereist was. En inderdaad blijken, althans voor enkele door ons gecontroleerde gemeenten, de cijfers hier ontleend te zijn aan het departementaal overzicht van het jaar XI (23 september 1801 - 22 september 1802) genoemd: «Telling van de bevolking van het Leidedepartement Jaar XI»³⁸⁸.

9. De telling van 1806: nauwkeuriger richtlijnen voor de telers (Ministeriële omzendbrief van brumaire XIV).

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

a) *Omszendbrief van brumaire XIV (october - november 1805) van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten*³⁸⁹.

De prefecten kregen opdracht de nauwkeurige getalsterkte vast te stellen van de bevolking die op 1 januari 1806 in ieder departement, arrondissement, kanton en

387. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2828: «Etat de population de l'arrondissement de Courtrai, dressé en exécution de la circulaire du Ministre de L'Intérieur en date du 18 pluviôse XII».

388. Cfr. p. 352.

389. Vermeld bij M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 56, nr. 34. De datum is niet voor alle departementen dezelfde. De brief van het Scheludedepartement was gedateerd 9 frimaire XIV (30 november 1805) en is bewaard in R.A. GENT, *Nederlands Fonds A 272*; de tekst, voor zover hij op de telling betrekking heeft vindt men in bijlage 28. QUETELET, *Sur les anciens recensements de la population belge*, in *Bulletin de la Commission Centrale de statistique Belge*, dl. III, 1847, p. 3, dateert een dergelijke circulaire op 3 november 1805.

gemeente gedomicilieerd was, verdeeld in zeven categorieën: 1° ongehuwde mannen, 2° ongehuwde vrouwen, 3° gehuwde mannen, 4° gehuwde vrouwen, 5° weduwnaars, 6° weduwen, 7° militairen onder de wapens.

Een traditionele verdeling dus, hoewel in vorige gelijkaardige tellingen weduwnaars en weduwen geen afzonderlijke categorie vormden. Maar twee nadere bepalingen, die hier voor het eerst voorkomen, wijzen op een vervolmaking van de statistische methodes. Men vroeg namelijk niet meer naar «de bevolking op het huidige ogenblik» of «de bevolking van het jaar zoveel», maar de status moest voor gans het land de toestand weergeven op één en dezelfde preciese datum: 1 januari 1806. Bovendien werd uitdrukkelijk bepaald dat allen die in het departement gedomicilieerd waren, in de telling begrepen waren. Eventuele moeilijkheden nopens het domicilie van militairen werden opgelost: men moest wel het aantal inwoners van het departement opgeven dat onder de wapens was, maar niet het aantal militairen in het departement verblijvend en buiten het departement gedomicilieerd.

In de inleiding had de minister gewezen op de grote nauwkeurigheid die hij van de prefecten en onderprefecten verlangde en kritiek uitgebracht op de vorige tellingen die veel fouten vertoonden, omdat sommigen het aantal inwoners overdreven om de belangrijkheid van hun gemeente te vergroten terwijl anderen een te klein getal opgaven uit vrees voor belasting allerhande.

b) *Omzendbrief van april 1806 van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten*³⁹⁰.

Deze omzendbrief herinnerde aan de bepalingen van voorgaande.

390. Vermeld bij M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 56, nr. 34.

2) Voor het Leidedepartement

a) *Omzendbrief van 30 frimaire XIV (21 december 1805) van de prefect aan de maires*³⁹¹.

Deze omzendbrief herhaalde in detail en dikwijls woordelijk de instructies van de ministeriële brief van brumaire XIV (october-november 1805) waarvan de datum echter niet vermeld werd.

De telling moest ingeleverd worden voor begin maart 1806. Zij mocht geen kopie zijn van de vorige maar — en hier werd de werkwijze aangegeven — moest het resultaat zijn van een bezoek aan alle huizen. Nog een bepaling dus die de nauwkeurigheid van de telling moest opdrijven, indien ze althans nageleefd werd.

b) *Omzendbrief van 11 februari 1806 van de prefect aan de maires*³⁹².

De prefect herinnerde de maires hier aan de belangrijke opdracht hen op 30 frimaire XIV gegeven, die vóór 1 maart daaropvolgend met de grootste nauwkeurigheid moest vervuld worden.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leidedepartement.

In het archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen zijn twee identieke overzichten bewaard van de bevolking van alle gemeenten, kantons en arrondissementen op 1 januari 1806 getiteld *Division administrative et Population du département de la Lys au 1er janvier 1806*³⁹³. Het zijn afschriften door de secretaris-generaal van de Prefectuur authentiek verklaard en

391. RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl. II, Brugge, j. XIV-1805, p. 199, circulaire nr. 390. Tekst in bijlage 29.

392. RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl. III, Brugge, 1806, p. 58, nr. 34. Tekst in bijlage 30.

393. R.A. BRUGGE, F.H., nr. 2829: «Division administrative et population du département de la Lys».

afgeleverd aan de Directeur der Belastingen van het departement, de ene op een ongekende datum, de andere in november 1806.

10. Telling van de geagglomereerde bevolking van de gemeenten van 1.000 inwoners en meer.

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

Brieven van juli-augustus 1809 van de minister van Binnenlandse Zaken (Secrétariat général, Bureau des informations administratives et de la statistique).

Hiervoor werd geen gedrukte omzendbrief gestuurd, maar wel handschriftelijke brieven aan de prefecten afzonderlijk, op diverse data. De meeste schijnen verzonden van juli tot begin september 1809³⁹⁴, deze voor het Leiedepartement slechts op 28 november 1810³⁹⁵.

Volgens M. Reinhard vroeg deze omzendbrief de staat van de gemeenten waarvan de geagglomereerde bevolking meer dan 1000 zielen bedroeg, met het aantal huizen, burgers, handelaars en andere sociale standen. Tevens moest men aanduiden of de gemeente een stad, een stadje of een dorp was (*ville, bourg ou village*)³⁹⁶.

Intussen heeft R. Lemée de brief aan de prefect van het Drôme-departement (10 aug. 1809) gepubliceerd³⁹⁴. Hier ook werd een staat van alle gemeenten van het departement gevraagd, met aanduiding of in hun hoofdplaats (*chef-lieu*) minder of meer dan 1000 zielen verzameld (*réunis*) waren. Ingeval deze grens van 1000

394. M. REINHARD, *o.c.*, p. 61, nr. 39. Zie ook IDEM, *La population des villes sous le Consulat et l'Empire*, in *Population*, 1954, p. 283-284. Laatste studie hierover: R. LE MEE, *Population agglomérée, population éparse au début du XIXe siècle*, in *Annales de démographie historique*, 1971, p. 460-466.

395. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nrs. 2830. Tekst in bijlage 31.

396. Teneinde verwarring met de term «hoofdplaats» te vermijden, vertalen wij hier «bourg» door «stadje» i.p.v. door het meer gebruikelijke «hoofddorp».

zielen in de hoofdplaats overschreden werd, diende men het aantal huizen van de *hoofdplaats* aan te geven, alsmede te vermelden of er in de *hoofdplaats* burgers, handelaars of eigenaars, levend van hun inkomsten, waren en of deze *hoofdplaats* voor een stad, een stadje of een dorp moest aangezien worden.

De ontleding die R. Lemée geeft van bovenstaande brief³⁹⁷ is even vaag als deze van M. Reinhard; alleen voor de eerste bijkomende vraag (aantal huizen) gebruikt hij verder in het artikel³⁹⁸ het woord *hoofdplaats* dat wij hierboven driemaal onderlijnen. Onze ontleding is, menen wij, de meest logische, en wordt trouwens bevestigd door de tekst van de brief aan de prefect van het Leiedepartement, ongeveer een jaar later verstuurd; intussen had het ministeriële bureau echter het aantal vragen uitgebreid.

De eerste hoofdvraag betreft nu de gemeenten met een totale bevolking van 1000 inwoners en meer; daarvan wordt het aantal inwoners *intra muros* (d.w.z. in de voornaamste groep huizen) gevraagd en het aantal inwoners die daarbuiten verspreid wonen. Invloed van de enquête van 12 fructidor XII (30 augustus 1804)³⁹⁹ die blijkens de ministeriële brief van 19 sept. 1809⁴⁰⁰ niet voldoende was uitgevoerd?

387. R. LE MEE, *o.c.*, p. 460-461.

398. R. LE MEE, *o.c.*, p. 463.

399. Deze omzendbrief vroeg de bevolking van iedere gemeente, in haar geheel en per gehucht, zie M. REINHARD, *o.c.*, p. 55.

400. Zie hierna p. 345.

De tweede hoofdvraag gaat nu over de gemeenten met een geagglomereerde bevolking van 1000 inwoners of meer in de hoofdplaats en stemt overeen met de ontleding die wij van de brief aan het Drôme departement geven. Ter verduidelijking geven wij hier de twee versies in tabelvorm⁴⁰¹.

DRÔMEDEPARTEMENT

Je vous prie donc, Monsieur, de m'envoyer un état des communes de votre département en marge duquel vous indiquerez si la commune a moins de mille habitans réunis au chef-lieu,

et pour celles dont le chef-lieu en renfermerait un plus grand nombre, à combien ce nombre s'élève, quel est celui des maisons que ces habitans occupent, et si, parmi eux il se trouve des bourgeois, des marchands, des propriétaires vivant du produit de leurs revenus, enfin, si ce chef-lieu peut-être regardé comme une ville, comme un bourg, ou simplement comme un village

LEIDEPARTEMENT

Je vous prie donc, Monsieur, de m'envoyer un état des communes de votre département dont la population totale est de plus de mille habitans, de porter dans une 2e colonne le nombre d'habitans qui habitent intra muros, c.à.d. dans le groupe principal de maisons qui forme la ville, le bourg ou village et dans une 3e colonne le nombre de ceux qui habitent hors de ce groupe principal dans les hameaux, métairies ou maisons isolées.

Lorsque la population agglomérée au chef-lieu sera de mille habitans ou au-dessus, vous voudrez bien m'indiquer

le nombre de maisons que ces habitans occupent, si parmi eux il se trouve des rentiers, des marchands, des propriétaires vivant du produit de leur revenu, en un mot si ce chef-lieu peut-être regardé comme une ville, un bourg, ou simplement comme un village

Hierop volgt nog een paragraaf waarin de minister zijn hoop uitdrukt deze inlichtingen zonder uitstel te krijgen, vermits ze reeds op de prefectuur moesten

401. Bij de interpretatie van de cijfers door R. LEMEE, o.c., p. 467-510 gegeven zal men dus dienen rekening te houden met de juiste tekst van de ministeriële brief aan ieder departement.

aanwezig zijn. Inderdaad had de minister in zijn inleiding reeds bevestigd dat het totale bevolkingsaantal van alle gemeenten bekend was (waarschijnlijk een allusie op de telling van 1806). Bedoelde hij voor het onderscheid van al of niet samenwonende bevolking de enquête van 12 fructidor XII (30 augustus 1804) als bron? Wij menen eerder dat het de fiscale wetten waren waarop gezinspeeld werd in de ministeriële brief van 19 september 1809, die een gelijkende telling voorschreef⁴⁰².

Overigens bleef in deze brieven de interpretatie van de termen «geagglomererde bevolking», «hoofdplaats», «stad», «stadje», «dorp», aan het persoonlijk oordeel van de geadresseerden overgelaten⁴⁰³; deze lieten dan ook niet na de minister daarover vragen te stellen, daar zij er fiscaal belang bij hadden het begrip agglomeratie zo eng mogelijk op te vatten, terwijl de *Administration des Droits Réunis* (Ministerie van Financiën) er naar streefde de agglomeratie zo ruim mogelijk te zien⁴⁰⁴.

2) Voor het Leiedepartement

a) *Omzendbrief van 11 december 1810 van de prefect aan de maires van de gemeenten met 1.000 inwoners of meer*⁴⁰⁴.

Deze omzendbrief was blijkbaar het gevolg van de ministeriële brief van 28 november 1810.

De prefect eiste dat de maires hem zonder uitstel, door bemiddeling van de onderprefect van hun arrondissement, de status lieten geworden waarvan het model gegeven was. Deze status bevatte de rubrieken die wij kennen uit de ministeriële brief van 28 november

402. Zie R. LEMEE, *o.c.*, p. 455-457, 462-464, en hierna p. 345.

403. Deze — vage — indeling van de gemeenten in «villes, bourgs ou villages» komt reeds voor in de woordenboeken van SAUGRAIN (1725) en D'EXPILLY (1764).

404. RECUEIL *des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys*, dl. VII, Brugge, 1810, p. 340, nr. 131. Tekst in bijlage 32.

1810 voornoemd, in praktisch identieke termen uitgedrukt: de naam van de gemeente, het aantal inwoners van de voornaamste groep huizen, het aantal inwoners van de gehuchten, hoeven en alleenstaande huizen. Zoals in de brief van de minister werd ook van de gemeente waar de voornaamste groep huizen meer dan 1.000 inwoners omvatte, het aantal van deze geagglomereerde huizen gevraagd. Ten slotte voorzag de prefect in de status een kolom voor bemerkingen, waarin de maires alle nuttige inlichtingen moesten verschaffen (de aard van deze inlichtingen werd niet gespecificeerd) die de prefect zouden toelaten deze hoofdplaats van de gemeente in één van de drie categorieën, stad, stadje, of dorp te plaatsen.

Tenslotte wees de prefect erop dat deze inlichtingen hem door de minister van Binnenlandse Zaken gevraagd werden.

De lezer heeft opgemerkt dat de prefect de maires zelf liet oordelen over de aard van de criteria volgens welke de gemeente als stad, stadje of dorp diende betiteld te worden; het criterium van bewoning door renteniers, handelaars of eigenaars bleef hier onvernoemd.

b) *Omzendbrief van 26 april 1811 van de prefect aan de maires van de gemeenten met 1000 inwoners of meer*⁴⁰⁵.

Een kleine vijf maanden na zijn eerste omzendbrief diende de prefect in een nieuwe circulaire te wijzen op de onvolmaaktheid van de antwoorden van vele gemeenten: «verscheidene formulieren waren niet in overeenstemming met het opgegeven model, andere gaven niet het gevraagde aantal huizen op en vooral: bijna allen noteerden andere bevolkingscijfers dan de telling van 1806, de enige telling waarop de regering wilde steunen. Wie in fout was diende zich voor 15 mei daaropvolgend in orde te stellen».

⁴⁰⁵. RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl. VIII, Brugge, 1811, p. 153, nr. 60. Tekst in bijlage 33.

Vanwaar de prefect de bewering haalde dat de regering alleen rekening wilde houden met de telling van 1806 valt niet met zekerheid uit te maken. Wellicht leidde hij zelf deze conclusie af uit het feit dat deze wens van de regering inderdaad gold voor de sterk gelijkende en ongeveer gelijktijdige telling door de ministeriële circulaire van 19 september 1809 opgelegd⁴⁰⁶. Overigens lijkt het er wel op dat de prefect deze eis, nl. alleen de uitslag van 1806 te gebruiken, tot dan toe niet uitdrukkelijk aan de maires had bekend gemaakt vermits bijna allen op dit punt in gebreke bleven.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leiedepartement.

Hierboven bleek dus dat de prefect ogenblikkelijk, maar ietwat onvolledig op een bepaald punt, de inhoud van de ministeriële brief van 28 november 1810 aan de maires bekend maakte, maar dat het antwoord van deze laatsten niet van fouten vrij was. De prefect vroeg dan op 26 april 1811 een feilloze uitvoering vóór 15 mei daaropvolgend. Op 13 augustus 1811 echter moest de minister de prefect opnieuw attent maken op zijn nalatigheid in de uitvoering van de ministeriële brief van 28 november 1810⁴⁰⁷; onze versie van deze laatste brief wordt hier nogmaals bevestigd.

Van het antwoord van de prefect op 27 augustus 1811, is de minuut bewaard⁴⁰⁸. De prefect beloofde onverwijld aan de ministeriële vraag te voldoen en weet de vertraging aan de laattijdigheid en onnauwkeurigheid van de antwoorden van de maires. In het bewaarde archief van het departement zijn van vele gemeenten de gevraagde staten van bevolking bewaard gebleven⁴⁰⁹. De volledige tabel te Parijs bewaard⁴¹⁰ dateert van

406. Cfr. p. 345.

407. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830. Tekst in bijlage 34.

408. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830. Tekst in bijlage 35.

409. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830.

410. R. LEMEE, *o.c.*, p. 496.

1 oktober 1811, d.i. ongeveer 15 maanden na de tabel volgens de ministeriële brief van 19 september⁴¹¹. Wat de totale bevolkingsaantallen betreft heeft men zich, volgens de wens door de prefect op 26 april 1811 uitgedrukt, aan de telling van 1806 gehouden.

11. Telling van de gemeenten met een geagglomereerde bevolking van ten minste 2.000 zielen: de cijfers van 1806 gevraagd.

A. Normatieve teksten.

1) Voor Frankrijk

*Omzendbrief van 19 september 1809 van de minister van Binnenlandse Zaken (Première division, Bureau d'Administration générale) aan de prefecten*⁴¹².

Op 19 september 1809 zond de minister een gedrukte omzendbrief naar de prefecten, handelend over een telling die veel gelijkenis vertoont met deze waarvan sprake in de quasi gelijktijdige ministeriële brieven van juli-augustus 1809 en later, maar er toch niet identiek mee was.

De motivatie geleek op deze van de brief van juli-augustus maar werd concreter geformuleerd: men had nood aan de gevraagde cijfers omdat voor veel fiscale tarieven (patentrechten, vervoer van drank, invoerrechten in steden, de borgtocht van notarissen en greffiers, enz.) een onderscheid gemaakt werd naar gelang de geagglomereerde bevolking van de gemeente al of niet de 2000 zielen bereikte. De toepassing van dit onderscheid had aanleiding gegeven tot vele klachten, waaraan de regering wilde gehoor schenken. In de uitslagen van de telling van 1806 was echter deze geagglomereerde bevolking van de gemeente niet onderscheiden

411. Cfr. infra telling nr. 11.

412. Bewaard o.a. in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830. Vermeld bij M. REINHARD, *o.c.*, p. 61, nr. 39b. Tekst in bijlage 36. Meer details over deze telling en de fiscale motieven bij R. LEMEE, *o.c.*, p. 455-457.

van de overige, en het gebeurde soms dat de gehuchten meer bevolkt waren dan de hoofdplaats van de gemeente.

Verscheidene prefecten hadden overigens nagelaten de gedetailleerde tabellen gevraagd per circulaire van 12 fructidor XII (30 aug. 1804) in te zenden⁴¹³ zodat de minister niet in staat was aan de vraag van de keizer te voldoen. Met behulp van de staten van bevolking van 1806 diende dus onverwijld een nieuwe status gevormd te worden, betreffende de gemeenten waar er een of meerdere agglomeraties waren van 2000 inwoners of meer. Een model van deze status werd bij de brief gevoegd.

De inlichtingen waarover de prefecten reeds beschikten, o.a. in verband met het decreet van 21 december 1808 betreffende de belasting op de drank, moesten hen, volgens de minister, in staat stellen quasi ogenblikkelijk de gevraagde statussen op te sturen. Bij de brief voegde de minister het model van de gevraagde status dat met een voorbeeld ingevuld was. Het was getiteld «Uittreksel uit de staat van bevolking opgesteld in 1806 en gericht aan Zijne Excellentie de Minister van Binnenlandse Zaken», en bevatte volgende rubrieken:

- 1° Naam van het departement.
- 2° Naam van het arrondissement.
- 3° Naam van het kanton.
- 4° Naam van de gemeente.
- 5° Geagglomerde bevolking.
 - a) naam van de agglomeratie.
 - b) bevolking van elk ervan.
- 6° Bevolking van de verspreide delen van de gemeente.
- 7° Totale bevolking van de gemeente.
- 8° Bemerkingen.

413. Deze omzendbrief vroeg de bevolking van iedere gemeente in haar geheel en per gehucht.

Uit het geheel van de brief en het ingevulde voorbeeld van het model viel wel af te leiden dat de geagglomereerde bevolking bedoeld onder rubriek 5, een bevolking van minstens 2000 zielen betekende. Vermits dit in de tabel echter niet expliciet gezegd werd, konden hieromtrent misverstanden niet uitblijven.

Overigens werd ook hier de interpretatie van de term «agglomeratie» aan de prefecten overgelaten. Dit begrip werd trouwens voor het eerst officieel erkend in het decreet van 21 december 1808, door de minister aangehaald⁴¹⁴. De toepassing ervan door het Ministerie van Financiën was de prefecten bekend; die toepassing in ruime zin had aanleiding gegeven tot de klachten waarop de minister van binnenlandse zaken zinspeelt. De gemeenten integendeel hadden er belang bij het begrip «agglomeratie» zo eng mogelijk op te vatten.

2) Voor het Leiedepartement

In de officiële departementale besluitenverzameling worden geen besluiten of omzendbrieven in dit verband geciteerd. Waarschijnlijk werd de uitvoering van de ministeriële omzenbrief dus niet rechtstreeks aan de maires toevertrouwd maar aan de onderprefecten die het bevel verder aan de maires moesten doorgeven en de antwoorden centraliseren.

414. Titel II. Artikel 7: Les droits d'entrée (sur les boissons) établis par l'article 18 de la Loi du 25 novembre, ne seront perçus que dans les lieux dont la population agglomérée sera de deux mille âmes au moins, non compris celle éparsée dans les hameaux ou villages dépendans de la commune. Artikel 8: En cas de difficulté sur la question de savoir si, par sa population, une ville ou un bourg doit être sujet aux droits d'entrée, ou s'il doit être rangé dans telle ou telle autre des classes déterminées par la loi du 25 novembre, la réclamation de la commune sera soumise au préfet; et, sur son avis, il sera statué par notre ministre des finances, dont la décision sera exécutée provisoirement, sauf le recours au Conseil d'état en définitif. (BULLETIN *des lois*, 4e reeks, dl. IX, 1808, nr. 219, p. 8).

Wij controleerden alleen de briefwisseling van de prefect met het ministerie en met de onderprefectuur van het arrondissement Kortrijk.

De eerste tabel die de onderprefect te Kortrijk in verband met deze telling op 4 november 1809 opstuurde⁴¹⁵, was volgens hem een antwoord op de brief van de prefect van 11 oktober 1809. De prefect begon dus vrij prompt aan de uitvoering van de ministeriële circulaire van 19 september 1809.

Op 18 november 1809 zond de prefect nog een brief naar de onderprefect te Kortrijk in verband met een staat van de geagglomererde bevolking volgens de staat van 1806, dit blijkt uit het antwoord van de onderprefect op 18 december 1809⁴¹⁶. Zulke «staat volgens de staat van 1806» kan alleen deze zijn gevraagd door de hier besproken ministeriële circulaire van 19 september 1809.

B. Notities over de feitelijke verwezenlijking in het Leiedepartement.

Reeds in november 1809 kon de prefect een overzicht van gans het departement laten opmaken; in het archief der Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen is van dit overzicht een afschrift (of eerste ontwerp) bewaard, dat de titel draagt in het model van de ministeriële omzendbrief van 19 september 1809 aangegeven, maar waar de plaats voorzien voor de dagtekening en het handteken van de prefect oningevuld bleef⁴¹⁷. Zonder hier verder op in te gaan, zij opgemerkt dat niet alle gemeenten in dit overzicht een geagglomererde bevolking van 2000 zielen hadden; de brief van de minister

415. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830: brief van 4 november 1809 van de onderprefect van Kortrijk aan de prefect.

416. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830: brief van 18 december 1809 van de onderprefect te Kortrijk aan de prefect.

417. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830: «*Extrait de l'état de population formé en 1806 et adressé à Son Excellence le Ministre de l'Intérieur*». Het document is gedateerd: november 1809.

werd dus niet heel juist geïnterpreteerd. Of dit overzicht ooit naar de minister gestuurd werd, weten wij niet met zekerheid.

Het eerste spoor van verzending van de departementale verslagen naar het ministerie is gesitueerd op 13 april 1810, d.i. zeven maanden na de ministeriële circulaire die een onmiddellijke uitvoering eiste. Op die datum zond de prefect een brief en de gevraagde status waarvan in het archief de minuten bewaard bleven⁴¹⁸. De prefect beweerde dat de status conform was met het model van de ministeriële brief van 19 september 1809. Dit was een misverstand te wijten aan het gebrek aan expliciete formulering. De minister zou dan ook reageren.

Op 28 april 1810 zond hij de status van het Leiedepartement als foutief terug aan afzender⁴¹⁹. De vijfde kolom mocht immers, aldus de minister, alleen de geagglomereerde kernen van 2000 of meer inwoners bevatten en niet de gehuchten die minder bevolkt waren en waarvan de woningen niet aansloten bij deze van de geagglomereerde kernen van 2000 inwoners of meer. Het aantal inwoners van die gehuchten moest in de kolom van de «verspreide bevolking» terechtkomen.

Eén maand nadien, op 26 mei 1810, zond de prefect dan de gecorrigeerde status naar de minister. Minuut van status en begeleidende brief bleven bewaard⁴²⁰.

418. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830: brief van de prefect aan de Minister van Binnenlandse Zaken, en status getiteld: «*Extrait de l'état de population formé en 1806 et adressé à Son Excellence le Ministre de l'Intérieur*».

419. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830. Tekst in bijlage 37.

420. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830; brief en status getiteld: «*Extrait de l'état de population formé en 1806 et adressé à Son Excellence le Ministre de l'Intérieur*».

Toch was nog niet alles in orde. Op 23 juni 1810 meldde de minister goede ontvangst van de correcte status, maar maakte er de prefect attent op dat hij vergat het in tweevoud op te sturen⁴²¹. Deze laatste maakte deze nalatigheid goed op 19 juli 1810⁴²², precies 10 maanden na de publicatie van de ministeriële circulaire, die een onmiddellijke uitvoering eiste. Voor een groot deel van deze vertraging draagt nochtans de minister schuld: zijn circulaire diende in ondubbelzinnige termen gesteld, zodat alle misverstand uitgesloten was.

12. Vage omzendbrieven en onverklaarbare tellingen in het Leiedepartement in de jaren X, XI en XII.

1) Bevolkingstabellen gevraagd in het eerste arrondissement.

a) *Omzendbrief van 24 brumaire X (15 november 1801) van de prefect aan de maires van het eerste arrondissement*⁴²³.

Deze omzendbrief vroeg de jaarlijkse bevolkingstabel (*tableau de population*) voor het jaar IX.

In de wetgeving van de voorgaande jaren nopens tellingen ontmoetten we nergens zulk *tableau* dat jaarlijks moet ingediend worden, zodat de juiste toedracht van deze omzendbrief in het duister blijft. Er kan ook

421. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830.

422. R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830. Een ongedateerd overzicht voor alle departementen wordt bewaard in ARCHIVES NATIONALES PARIJS, F²⁰ 492.

423. RECUEIL ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes émanés de la Préfecture du Département de la Lys, dl. II, jaar IX, p. 321, circulaire nr. 301. Het eerste arrondissement (het departement telde er 4) was het arr. Brugge, waarvan de prefect zelf rechtstreeks, zonder bemiddeling van een onderprefect, het bestuur waarnam. Dit verklaart waarschijnlijk de opname van deze en volgende omzendbrief in het «Recueil». Cfr. J. DESMET, *Inventaris van het Archief van de Franse Hoofdbesturen in West-Vlaanderen (1794-1814)*, Brussel, 1951, p. 15.

een tabel over de loop van de bevolking (geboorten, huwelijken, overlijdens) bedoeld zijn, maar de wetgeving hierover werd hier niet bestudeerd.

Men notere dat in feite voor de jaren IX, X en XI van alle gemeenten van het departement de bevolking bekend is, ingedeeld in de 5 traditionele categorieën volgens de burgerlijke stand⁴²⁴.

b) *Omzendbrief van 5 germinal XI (26 maart 1803) van de prefect aan de maires van het eerste arrondissement*⁴²⁵.

De prefect vroeg hier: de bevolkingstabel voor het jaar X (*tableau de population*).

Zijn het zulke tabellen die aan de basis liggen van de gegevens voor het jaar X in het *Mémoire Statistique* gepubliceerd⁴²⁶?

Het is ook niet onmogelijk dat het hier een uitvoering betreft van de omzendbrief van de minister van Binnenlandse Zaken van 30 fructidor X (17 sept. 1802) die volgens M. Reinhard⁴²⁷ voor 30 departementen navraag deed naar de bevolking op 1 vendémiaire X, evenals naar het aantal geboorten en overlijdens in de jaren VIII, IX en X, en waaraan slechts in brumaire XIV (oct.-nov. 1805) door alle betrokkenen voldaan was.

Tenslotte herinnere men zich dat ongeveer zes maanden vroeger nl. op 12 oktober 1802 de maire van Izegem in een brief aan de onderprefect te Kortrijk ook gewag maakte van een *tableau de population* voor het jaar X⁴²⁸. Uit de context meenden we te mogen opmaken dat het hier een bevolkingsregister of een nominatieve telling

424. De cijfers voor IX en X in M.C. VIRY's «*Mémoire Statistique*»: cfr. p. 333. De cijfers voor XI in de «*Telling van het jaar XI*» Cfr. p. 352.

425. RECUEIL ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes émanés de la Préfecture du Département de la Lys, dl. IV (22 pluviôse XI-15 germinal XII), p. 52.

426. Cfr. p. 333, voetnoot 378.

427. M. REINHARD, *Pop. Révol. Emp.*, p. 54, nr. 30.

428. S.A. IZEGEM, 18.7.1, Reg. v. briefwiss. 1802-1806, nr. 98.

betrof. Ging het in de hier besproken prefectorale omzendbrief om een gelijkaardig tableau ? De vraag blijft onbeantwoord.

2) Tellingen waarvoor geen bestuurlijke maatregel bekend is.

a) *De bevolking van alle gemeenten ingedeeld volgens de burgerlijke stand in 5 categorieën. Jaar X.*

Deze cijfers komen, zoals gezegd, voor in het *Mémoire Statistique*, in 1804 uitgegeven door prefect De Viry; zij figureren daar, tesamen met de cijfers voor het jaar IX onder de titel «Telling van de bevolking van het Leiedepartement voor het jaar IX en het jaar X»⁴²⁹. Zijn het zulke cijfers die door hogervermelde omzendbrief van 5 germinal XI in het eerste arrondissement gevraagd werden? Dat is mogelijk, maar geenszins bewezen.

b) *Telling van de bevolking van het Leiedepartement. Jaar XI*⁴³⁰.

In het departementaal archief bleef deze telling van het jaar XI, opgemaakt op 20 april 1804, bewaard. Zij geeft voor iedere gemeente een indeling naar geslacht, burgerlijke stand en militaire dienst in vijf categorieën die reeds herhaaldelijk voor tellingen gebruikt waren en waarvan althans de eerste vier ook al tijdens het Ancien Regime in Frankrijk traditioneel waren⁴³¹, nl.

1° Gehuwde mannen of weduwnaars.

2° Gehuwde vrouwen of weduwen.

3° Ongehuwde mannen van elke leeftijd.

4° Ongehuwde vrouwen van elke leeftijd.

5° Levende verdedigers van het vaderland.

429. Cfr. p. 333, voetnoot 378.

430. R. A. BRUGGE, F.H., nr. 2828: «*Dénombrement de la population du Département de la Lys. An XI*». Deze telling is gedateerd 30 germinal XII (20 april 1804) en ondertekend door de prefect.

431. Cfr. p. 334.

c) *Globale bevolkingscijfers van het departement voor het jaar XII (1803-1804)*⁴³².

In het departementaal jaarboek voor 1806 geeft men de globale bevolking van het departement in het jaar XII verdeeld volgens het geslacht. Dit cijfer, nl. 471.689, verschilt van alle cijfers die wij uit dit of omringende jaren kennen: 465.363, het totaal van de verdelingstabel van de conscriptie voor het jaar XII⁴³³; 468.381, het totaal volgens de zojuist vernoemde telling van het jaar XI. De oorsprong van de cijfers in het jaarboek is ons onbekend, misschien waren ze ingewonnen voor de jaarlijkse voortzetting van het departementaal *Mémoire Statistique*, voortzetting bevolen o.a. door de ministeriële circulaire van 28 prairial XII (17 juni 1804) en 30 ventôse XIII (21 maart 1805)⁴³⁴.

BESLUIT

Uit de tekst van wetten en besluiten, hierboven aangehaald, blijkt dat de statistische gegevens over de stand van de bevolking in de behandelde periode dikwijls in de eerste plaats niet-wetenschappelijke doeleinden moesten dienen: het fiscaal nut (bijv. bij de tellingen nrs. 2, 5, 10 en 11) of het politieel gebruik (bijv. bij de tellingen nrs. 1 en 3) domineerden, en zeer veel andere activiteiten van het nieuw — gecentraliseerd — bestuur vereisten de kennis van de bevolkingsstand: de verdeling van de conscriptie (telling nr. 8), de vaststelling van het aantal ambtenaren, vertegenwoordigers, juryleden, enz. Ook politieke propaganda sprak een woordje mee (telling nr. 7).

432. ANNUAIRE du Département de la Lys pour l'an 1806, Brugge, 1806, p. 134.

433. Cfr. p. 335.

434. De circulaire van 30 ventôse XIII, waarin ook melding gemaakt werd van deze van 28 prairial XII, is bewaard in R.A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2830. De bewaarde circulaire is gedrukt en gericht tot alle prefecten.

Toch waren deze bevolkingsstaten ook de vrucht van een wetenschappelijke belangstelling, die haar wortels had in de encyclopedische nieuwsgierigheid van de Verlichting, met haar naïef geloof in de schier onbegrensde mogelijkheden van de menselijke kennis. Vooral na de staatsgreep van Brumaire (9-10 nov. 1799) door Napoleon, werd terug een brug geslagen naar het Franse⁴³⁵ Ancien Regime. Aan het hoofd van het nieuwe *Bureau de Statistique* kwamen mensen te staan met een zeer ruime wetenschappelijke belangstelling, die alles wensten te beschrijven, te tellen en te verklaren. Zij hechtten evenveel belang aan de ouderwetse kwalitatieve «statistiek», d.w.z. een literair-verzorgde synthetische beschrijving van de feiten of toestanden, als aan cijfers.

De statistische wetenschap stond echter nog in de kinderschoenen, de animatoren pakten het dikwijls louter theoretisch aan, er was gebrek aan know-how en administratieve ervaring, er was geen continuïteit... Deze en andere oorzaken leidden tot een opstapeling van een chaotische massa demografisch materiaal van ongelijke kwaliteit, waarop evident veel kritiek kon uitgeoefend worden. Dit was dan ook één van de redenen waarom ca. 1806 een vertrouwenscrisis t.o.v. het *Bureau de Statistique* losbrak. Bovendien had de telling van 1806 (één van de beste) Napoleon gerustgesteld: er was geen gevaar voor ontvolking, noch voor tekort aan soldaten! Met de oorlogen (kontinentale blokkade!) ging de hele statistische aandacht naar de economische sector en de leiding van het *Bureau de Statistique* werd toevertrouwd aan een econoomist.

435. De volkstelling van 1784 in de Zuidelijke Nederlanden onder Oostenrijks bewind getuigt van een modernere aanpak: een kwantitatieve telling om de telling.

Na 1806 zouden er bijgevolg geen nieuwe algemene volkstellingen meer gehouden worden; dit geldt uiteraard ook voor het Leiedepartement: expliciete bewijzen bleven daarover bewaard⁴³⁶. De indeling van de bevolking in geagglomereerd of verspreid wonend, gevraagd in de tellingen 10 en 11, is echter in principe niet van belang ontbloot. Bovendien notere men dat het in de bedoeling van de wetgever lag dat bepaalde nominatieve bevolkingslijsten (nrs. 1 en 3) regelmatig zouden bijgehouden worden. Deze regelmatige vernieuwing lijkt echter eerder uitzonderlijk, en dan hoofdzakelijk in de grotere gemeenten en steden, verwezenlijkt.

Zoals in Frankrijk zou ook in het Leiedepartement vaak alles weinig vlot verlopen, hoewel de Westvlaamse overheid meestal van goede wil bleek. Ook hier herhaalde pogingen, hernemingen, vergissingen, verwarring, beantwoording van een enquête met de methodes of gegevens van een andere, enz. Daarom mogen de tellingen uit deze periode niet afzonderlijk bestudeerd worden.

Voor de verdere studie van het demografisch materiaal uit deze periode is het nuttig hier een overzicht te geven van de — schaarse — richtlijnen voor de concrete verwezenlijking ervan, die in de normatieve teksten van het landsbestuur voorkomen, daarbij opmerkend dat er op dat gebied van de Franse hoofdbesturen in West-Vlaanderen geen oorspronkelijk initiatief is uitgegaan.

Aldus blijkt dat, ook als het niet expliciet in de voorschriften voorkomt, het telkens de gemeentelijke overheid was die voor de vervaardiging van de basisdocumenten moest instaan. Slechts éénmaal werd hier

436. Minuten van brieven dd. 8 februari 1808, 8 februari en 28 december 1809, 7 december 1810, 13 december 1811 van de prefect aan de directeur van de Rechtstreekse belastingen van het departement, waarin verklaard wordt dat er na deze van 1806 geen tellingen («états de population») meer gehouden werden (R. A. BRUGGE, *F.H.*, nr. 2829).

verder gespecificeerd en de eventuele rol van de politie-commissaris en helpers vermeld, nl. in de wet over de bevolkingsregisters (nr. 1). Over het algemeen beperkte de rol van de grotere territoriale omschrijvingen (arrondissement, departement) zich tot het doorgeven van het bevel, het urgeren van de uitvoering, eventueel door dreiging met sancties, en het verzamelen van de antwoorden van de gemeenten. Alleen voor de telling van bevolking en bestaansmiddelen (nr. 3) zette het landsbestuur, in uitvoering van het besluit van 27 frimaire III, een speciale gecentraliseerde organisatie op touw, waarmede de gemeentebesturen moesten samenwerken; hier viel echter alle nadruk op de telling van de bestaansmiddelen. Bij deze telling werd ook controle op de aangiften door middel van huisbezoek voorgeschreven; dit werd uitgevoerd, maar wegens de beperkte tijd waarover men beschikte mag men aannemen (en er zijn aanwijzingen in die zin) dat deze controle beperkt werd tot steekproeven en twijfelachtige gevallen.

In de laatste effectieve volkstelling van de Franse periode, gepland door de mathematicus Duvillard, nl. deze van 1806, was er een beginnend besef van de voorwaarden voor een goede bevolkingsstatistiek merkbaar: vraag naar de toestand op één bepaalde datum, nadere uitleg over het begrip «domicilie», eis tot huisbezoek.

Van een speciale vergoeding voor dit soms omslachtige werk — vooral het opstellen van naamlijsten was geen sinecuur — is nergens sprake, behalve bij de telling van bevolking en bestaansmiddelen (nr. 3).

Al deze onvolmaaktheden in de normatieve teksten zullen ongetwijfeld de kwaliteit van de verwezenlijkingen niet ten goede gekomen zijn. Denkt men daarbij aan de publieke opinie, die soms uiterst vijandig stond t.o.v. het nieuwe regime en dikwijls reden had om ten minste wrevelig te zijn, aan de vrees van de gewone man voor misbruik van de telling voor fiscale of politieke

doeleinden, dan heeft men redenen genoeg om de resultaten van de bevolkingstellingen en -registers uit deze tijd niet zonder kritiek te aanvaarden. Het is echter het concrete onderzoek van iedere telling of register in zijn plaatselijk en ruimer kader en met het ontleedmes van de demografisch-statistische wetenschap dat uitsluitel moet geven over de waarde ervan. En het is reeds gebleken dat in sommige gevallen — misschien meer dan men zou vermoeden — die waarde groot is !

De periode van de Franse overheersing in België was de voornaamste inzet van een beweging, die zich in het tijdvak van het Verenigd Koninkrijk zou doorzetten en uiteindelijk leiden tot de periodieke inrichting van de volkstellingen in het onafhankelijke België vanaf 1846. Ook de zeer belangrijke innovatie die het gemeentelijk bevolkingsregister was zou nooit meer volledig verloren gaan.

G. GADEYNE

BIJLAGEN bij het artikel:

De maatregelen uitgevaardigd door de Franse Hoofdbesturen in West-
Vlaanderen betreffende bevolkingsregisters en tellingen (1794-1814)

door G.GADEYNE

Bijlage 1

21 juni 1799 (3 messidor VII). Gedrukt besluit van het Hoofdbestuur van het
Leiedepartement (R.A.BRUGGE, F.H., nr.312).

L'Administration Centrale du Département,

Vu le réquisitoire du Commissaire du Directoire Exécutif près d'elle ...

Arrête

Art. 1.

Les officiers municipaux dans les communes dont la population s'élève au-des-
sus de 5000 habitans et les agents dans les communes où la population est infé-
rieure à 5000 habitans qui n'ont pas encore dressé le tableau prescrit par l'art.
1 du titre II de la loi du 10 vendémiaire an 4, procéderont sur le champ à la
confection de ce tableau et enverront dans le délai d'une décade le double à
l'Administration du Département et à l'Administration Municipale du canton confor-
mément aux modèles qui leur ont été transmis.

Art. 2.

A l'expiration de la décade l'administration centrale nommera des commissaires
pour dresser aux frais des membres des municipalités et des agens des communes
retardataires personnellement, les tableaux dont le double n'aura pas été trans-
mis au désir de l'article précédent, sans préjudice de la responsabilité pronon-
cée par l'article 4 de la loi précitée.

Art. 3.

Ce tableau est indépendant de l'état qui doit se renouveler annuellement
d'après les dispositions de la loi du 19 juillet 1791 sur la police municipale
et correctionnelle, à l'exécution de laquelle les municipalités et agens des
communes sont rappelés.

...

Bijlage 3

Model C bij het besluit van 6 frimaire III (26 november 1794) uitgevaardigd door het Hoofdbestuur van België
(A.R.A., Adm. Centr. Belg., nr. 544).

Etat de la Population effective de la Commune de fait le

	Hommes et femmes âgées de plus de 10 ans	enfants de 10 ans et au dessous
Ensuite du recensement fait le la population étoit de	236	124
Elle est augmentée jusqu'à ce jour 1er nivose de	6	6
Total.....	242	230
Elle est diminuée pendant la quinzaine passée de	6	6
Elle est a ce jour de	236	124

Bijlage 4

20 december 1794 (30 frimaire III). Omzendbrief van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten (A.R.A., Adm.Centr.Belg., nr.544: minuut).

Ce 30 frimaire 3e année

Aux agents nationaux

- de Gand
- de Mons
- de Namur
- de Liège
- de Brabant
- d' Ipres

Je te previens, Citoyen, que les représentants du peuple près les armées du nord et sambré et meuse ont porté le 27 de ce mois deux arrêtés qui ont pour objet d'accélérer le recensement des subsistances et à cet effet ils ont ordonné qu'il sera établi huit commissions dont chacune d'elles se transportera dans les municipalités de tous les administrations d'arrondissement respectifs et s'y concertera préalablement avec l'agent national de l'administration dans le territoire de laquelle elle devra opérer.

Ces deux arrêtés sont sous presse, ainsi que les tableaux qui doivent y être joints. Les commissaires qui partiront incessamment en seront porteurs, ces commissaires doivent s'annexer des coopérateurs - adjoints et délégués qu'ils sont autorisés de mettre en réquisition, soit des administrateurs d'arrondissements, soit des baillis, soit des officiers municipaux, soit enfin de simples citoyens chez lesquels ils croiront pouvoir puiser les renseignements locaux dont ils auront besoin.

Je crois que pour accélérer les opérations des dits commissaires, il faudroit faire préparatoirement un choix de sujets en assez grand nombre pour que la commission puisse se diviser en sections et achever leur opération dans le plus bref délai

Salut et fraternité

Bijlage 5

Vóór 1 januari 1795: onderrichtingen voor de tellingscommissarissen benoemd in uitvoering van het besluit van 27 frimaire III, uitgevaardigd door de Commissaire-Ordonnateur-Général, Sabin-Bourcier (A.R.A., Adm.Centr. Belg., nr.544: authentiek afschrift door L.Wareghien, nationale agent van België).

L'arrêté des Représentans du peuple du 27 frimaire voulant que les administrations civiles du pays se réunissent aux agences militaires pour faire le recensement des subsistances qui peuvent être dans le pays conquis, la principale mission dont sont chargés les citoyens nommés dans chaque arrondissement est de s'assurer de l'existence des denrées de tout genre qui sont dans chaque commune, pour y parvenir après s'être concertés avec l'agence nommée par l'administration centrale

1°

Ils se transporteront dans chaque administration d'arrondissement, y recevront les tableaux de recensement, et s'informeront quels sont les agens les plus instruits des localités qu'ils pourront s'adjoindre; ce qu'ils exécuteront sans délai ils enverront, sur le champ, au Bureau central, les noms des dits agens aussitôt qu'ils seront nommés.

2°

La nomenclature de toutes les communes, villages, censes et fermes de l'arrondissement qu'ils seront chargés, leur sera remise par l'administration, de même que les tableaux des recensemens antérieurs s'ils ont eu lieu.

3°

Arrivés dans chaque commune ils feront assembler les municipaux et les réquereront de faire réunir les habitans qui n'auraient pas fait de déclaration (dans le cas ou cette opération n'eut pas eu lieu antérieurement) aussitôt qu'ils en seront munis, ils se feront assister d'un ou plusieurs membres et se transporteront chez les particuliers pour y vérifier leur déclaration qui devra être faite en grains de toute espece battus ou en gerbes, ils se feront représenter les réquisitions et feront justifier des livraisons qu'ils auront pu faire à compte.

4°

Ils sont autorisés à faire procéder à la reconnaissance exacte des denrées de toute espece, pour peu qu'ils soient en doute sur la véracité de la déclaration, et s'il existe une différence ils feront exécuter l'article 7 de l'arrêté des représentans du peuple en date du 26 brumaire.

5°

Aussitôt que la reconnaissance des matières aura eu lieu, ils calculeront ce qui doit rester pour la subsistance des habitans à deux quintaux de grain par tête et six quintaux de fourage par cheval, dont moitié paille et vingt boisseaux par mois (pour cinq mois) et un tiers en sus pour les routiers engagés pour la république. Ils fixeront par décade la quotité des versements du superflux qui se feront dans la commune ou le magasin militaire le plus voisin.

6°

Ils rempliront avec exactitude le tableau dont ils sont porteurs, et instruiront tous les deux jours les chefs des différentes administrations chacune pour ce qui les concerne, de la quotité des dits Bestiaux ou matières trouvés dans chaque commune et du tems dans lequel elles pourront être remises dans les Parcs ou Magazins.

7°

Dans le cas ou il se trouverait des Communes qui se refuseraient à l'exécution des mesures prescrites ci-dessus, elles seront dénoncées et on y fera passer, sur le champ, les Batteurs français et la force armée.

8°

Les agens observeront que nulle considération ne peut empêcher l'exécution des réquisitions qui doivent assurer la subsistance de l'armée, et que les quantités précisées dans la réquisition dont ils sont porteurs doivent être réalisées sans délai.

9°

Les susdits agens s'adresseront aux Commissaires de Guerres les plus voisins du lieu ou ils opéreront, soit pour en obtenir la force armée, soit pour les favoriser dans leurs opérations, soit pour accélérer les versements des réquisitions ordonnées par le commissaire ordonnateur Général.

10°

Tous les agens chargés par l'Ordonnateur Général, de la suite des Réquisitions ne pourront être troublés dans leurs opérations, mais au contraire devront recevoir toute aide et assistance tant des commissaires des Guerres que des différentes commissions.

Est Signé Bourcier

Pour copie conforme

L'agent national de l'administration
Centrale et supérieure de la Belgique

L. Warenguien

Bijlage 6

29 december 1794 (9 nivôse III): omzendbrief van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten (A.R.A., Adm.Centr.Belg., nr.544: minuut).

9 nivôse an 3e.

Les porteurs de la présente, Citoyen, sont les Citoyens ..., commissaires nommés pour procéder en exécution des arrêtés des Représentans du Peuple du 27 frimaire dernier au recensement des grains et subsistances dans l'étendue de l'arrondissement de votre administration. Ils sont munis de pouvoirs et d'instruction qui doivent les guider dans leurs opérations.

Ces commissaires doivent se concerter avec toi pour accélérer leurs travaux et sont autorisés à s'adjoindre les coöperateurs qui leur seront nécessaires et auxquels leurs pouvoirs sont spécialement délégués par les dits arrêtés.

Tu sentiras aisément, combien il est intéressant dans une opération de cette importance, à laquelle sont attachés l'abondance et la tranquillité dans la Belgique, d'en éloigner les malveillans, intrigans et les hommes dont la probité ne seroit pas bien reconnue; pénétrée de ce principe, l'administration centrale a cru devoir te charger spécialement du soin de diriger le choix que les dits commissaires feront de leurs adjoints, et de veiller à ce qu'il ne s'y glisse aucun homme qui puisse apporter des entraves à l'exécution des mesures portées audits arrêtés.

Je t'invite en surplus à leur donner tous les renseignemens sur les localités où ils devront operer et à les entourer des moyens d'exécution qui sont en ton pouvoir.

Pour faire face aux dépenses de ce renseignement, les représentans du Peuple ont mis à ma disposition une somme de cinquante mille livres, sur laquelle somme j'ai déjà fait toucher à chacun des commissaires une somme de trois cent livres à valoir sur son traitement.

Pour obvier aux difficultés que j'aurois pu éprouver, pour faire payer sur les lieux, les dépenses ultérieures, j'ai cru devoir te charger de ce soin en t'autorisant à tirer des mandats sur le payeur de ton arrondissement, jusqu'à concurrence de la somme de ...

Je me suis concerté à cet effet avec le Citoyen Jehannot, payeur Général des armées, qui vient de donner des ordres pour que les mandats soient acquittés à leur présentation.

Je t'observe que ces dépenses se bornent aux appointemens des commissaires et adjoints à raison de quinze livres par jour. Les voitures et chevaux dont ils auront besoin, doivent leur être fournis par les communes respectives.

Au reste tu voudras bien apporter sur les opérations des Commissaires la Surveillance la plus active, et m'instruire de tout ce qui pourra intéresser la République.

Salut et fraternité,
Signé L.Warengien.

Tu verras par l'arrêté du 27 frimaire que les dits Commissaires doivent opérer de concert avec ceux nommés par le Commissaire Ordonnateur, et qu'ils ne forment qu'une seule et même Commission.

Bijlage 7

1 januari 1795 (12 nivôse III):omzendbrief van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten (A.R.A., Adm.Centr.Belg., nr.544: minuit).

Bruxelles, 12 nivôse an 3 Rép.

Je t'ai observé, Citoyen, dans ma lettre du 9 de ce mois, que conformément à l'Arrêté du 27 frimaire, le Commissaire-ordonnateur-général devoit aussi envoyer des Commissaires, pour faire le Recensement des subsistances conjointement avec ^{ceux} nommés par l'administration Centrale; il leur a donné à cet effet des instructions dont je crois devoir t'adresser copie avec l'Etat nominatif de ces Commissaires. L'objet de ces instructions étant d'assurer l'ordre et la célérité dans leurs opérations et rentrant parfaitement dans celles de nos Commissaires, je t'engage à leur en donner Connaissance, et à veiller, pour qu'elles soient observées exactement, et que les uns et les autres étant Membres d'une seule Commission, agissent avec concert, et se prêtent un secours mutuel; ce sera le moyen de prévenir toute difficulté et d'atteindre le but de la manière la plus sûre et le plus rapide. Je n'ai pas besoin d'insister de nouveau sur l'urgence et l'importance de ce recensement; de toutes les opérations confiées à tes soins, c'est doute ^{sans} celle qui doit fixer plus particulièrement ta sollicitude, ce n'est que par la connoissance exacte et prompte des ressources existantes et des besoins, que l'on pourra diriger les opérations ultérieures pour assurer le service des armées et les subsistances des communes; la lenteur a cet égard compromettroit inévitablement la chose publique et causeroit des maux irréparables. Je t'invite en conséquence à rassembler de suite auprès de toi les Commissaires nommés, et à faire avec eux le choix des Coopérateurs nécessaires, à raison du nombre et de l'étendue des Communes de ton arrondissement, dont tu dois avoir la liste. Tu ne dois pas craindre de multiplier le nombre de ces adjoints en les choisissant parmi les Citoyens actifs,

patriotes, et versés dans cette partie; après avoir concerté avec eux la division de leur travail respectif par cantons, pressé leur départ en leur recommandant d'apporter la plus grande diligence, de t'instruire assiduellement de leurs opérations et de te faire passer successivement les tableaux des communes recensées, de manière que tu sois toujours au courant de ce qu'ils feront et à portée de les aider de tes avis, s'ils s'écartoient de la marche tracée, tu voudras bien par une correspondance journalière et détaillée me faire connoître tout ce qui sera relatif à cette opération afin que je puisse en rendre compte à l'administration Centrale et aux Représentans du Peuple.

Tu dois avoir reçu les Arrêtés du 27 frimaire qui ont été adressés à votre administration le ... et les tableaux qui sont partis à ton adresse par la Messagerie le ... Les Commissaires sont porteurs de lettre pour toi, de leurs commissions et instructions.

S'il n'y avoit pas assez d'arrêtés pour toutes les Communes de votre arrondissement il faudroit en remettre un exemplaire a chacun des Commissaires où préposés pour qu'ils fassent proclamer le dit Arrêté dans les différentes Communes qu'ils parcoureront respectivement.

Salut et fraternité,
 Signé L.Warenguien.

P.S. Les tableaux sont destinés à être mis ès mains des commissaires et adjoints pour être par eux remplis.

Bijlage 8

3 januari 1795 (14 nivôse III): uittreksel uit de notulen van het Hoofdbestuur van België (A.R.A., Adm.Centr.Belg., nr.544: minuut).

Extrait des registres aux Procès Verbaux de l'administration Centrale et Supérieure de la Belgique.

Séance du 14 nivose 3me An^e Rép.

Lecture faite par l'Agent National des instructions délivrées par Sabin-Bourcier, Commissaire-ordonnateur-Général, aux Commissaires par lui nommés pour les opérations relatives au recensement des grains conformément aux arrêtés des Représentans du peuple du 27 frimaire dernier; sur l'observation faite par le susdit Agent National qu'il étoit annoncé par les dites instructions que les dits Commissaires denommés par le dit Sabin-Bourcier sont porteurs de réquisitions pour le service de l'armée, il a été déclaré, Oui le dit Agent National, que les Commissaires nommés par le dit Agent National et dont le choix a été approuvé par l'administration pour les opérations du dit recensement, n'ont aucun pouvoir pour intervenir à aucun acte relatif aux dites requisitions, qui sont étrangères à leur

mission; il a été arrêté en conséquence qu'à la diligence du dit agent national, extrait du présent procès-verbal, seroit envoyé aux Agents Nationaux des Administrations d'arrondissement pour en faire part aux dits Commissaires nommés par le dit Agent National.

Pour extrait conforme,
Signé Vanderfosse Secr.Adj.
et scellé.

Bijlage 9

4 januari 1795 (15 nivôse III): omzendbrief van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten (A.R.A., Adm.Centr.Belg., nr.52).

Circulaire aux agens nationaux des administrations d'arrondissement et au citoyen Stevenotte, commissaire civil à St.-Hubert.

15 nivôse an 3.

Je t'envoie cy joint, citoyen, expédition d'un arrêté rendu par l'administration centrale dans sa séance d'hier. Je t'engage à la communiquer sans délai aux commissaires nommés pour le recensement, les quels doivent être déjà rendus près de toi, et à veiller à son exécution.

Salut et fraternité.

Bijlage 10

11 januari 1795 (22 nivôse III): uittreksel uit de notulen van het Hoofdbestuur van België (R.A.BRUGGE, F.H., nr.4).

Séance du 22 nivôse 3e année Républicaine.

L'agent National fait lecture d'une lettre de celui de l'administration de la Flandre occidentale, relative aux recensement de grains et aux moyens d'exécuter les réquisitions de l'ordonnateur général Sabin-Bourcier. L'agent National est autorisé à répondre au Cn. Woussen, agent national de l'arrondissement de la West-Flandre, que le recensement ordonné par l'administration centrale, ayant pour objet d'assurer la subsistance du peuple, et de se procurer des bases qui puissent diriger les réquisitions de manière à ne vexer aucun individu, il n'est pas probable que les commissaires qui en sont chargés, éprouvent dans l'exercice de cette mission bienfaisante, une résistance capable de provoquer les secours

de la force armée; que si les Agens du Commissaire Ordonnateur Général des Guerres, qui concourent à ce recensement, sont en outre chargés d'une opération simultanée d'une nature plus délicate et qui exige des mesures plus vigoureuses, c'est au Commissaire Ordonnateur Général que ces Agens doivent s'adresser directement pour qu'il leur procure par tous les moyens qui sont en son pouvoir, l'appui et la protection de la force armée nécessaire au succès de ses opérations.

Arrêté que l'extrait du présent procès verbal sera envoyé à tous les agens nationaux des administrations d'arrondissement.

Pour extrait conforme,

Signé Lambrechts Pres. et Vanderfosse

Secr. adj. et scellé.

Bijlage 11

14 januari 1795 (25 nivôse III): omzendbrief van de nationale agent van België aan de arrondissementele nationale agenten (A.R.A., Adm. Centr. Belg., nr. 52: minuit).

Aux agens nationaux des administrations d'arrondissement et au Citoyen Stevenotte, Commissaire Civil à St.-Hubert.

Le 25 nivôse III.

Je t'envoie cy joint, Citoyens, expedition d'une deliberation de l'administration centrale en date du 22 de ce mois. Tu y verras que persistant dans la resolution qu'elle a prise de n'avoir aucune part aux opérations concernant les requisiions et les versements des grains, elle déclare de nouveau que les commissaires qu'elle a envoyés ne doivent s'occuper que du recensement.

Elle prévoit avec raison que cette mesure ne doit pas les mettre dans le cas d'avoir recours à la force armée, puisqu'elle ne tend qu'à connoître les ressources que chaque commune peut présenter et à assurer la subsistance de toutes.

Si dans le cours de leurs opérations les agens du Commissaire Ordonnateur Général éprouvent quelque opposition ou resistance, ce sera au Commissaire Ordonnateur à leur fournir les moyens d'exécution.

Je t'invite à veiller à ce que les Commissaires ne s'écartent point des intentions de l'administration centrale et à les rappeler à leurs devoirs s'ils s'en écartaient.

Salut et fraternité.

Bijlage 12

15 februari 1795 (27 pluviôse III): besluit van de Vertegenwoordigers van het Volk bij de legers van het Noorden en van Samber-en-Maas (A.R.A., Adm.Centr.Belg., nr.544: minuut).

Bruxelles, le 27 pluviôse 3e année de la République française une et indivisible.

Les Représentans du Peuple près les armées du Nord et du Sambre et Meuse.
A l'administration centrale à Bruxelles.

Nous vous chargeons, Citoyens, de rappeler tous vos commissaires au recensement, de leur faire déposer les états de situation dont vous les aviez munis et d'anuller les pouvoirs que vous leur aviez confiés.

Signé N.Haussmann et Peres.

Consigné dans les registres de l'administration centrale et supérieure de la Belgique.

Bruxelles le 27 pluviôse 3me année républicaine. Signé J.B.J.Dela Buisse prés. et Delcambe sec.-adj.

Pour Copie Conforme
D'Outrepoint, Viceprés.
Delcambe, sec.-adj.

Bijlage 13

19 december 1794 (29 frimaire III): omzendbrief van het arrondissementsbestuur van West-Vlaanderen aan de besturen van kasselrijen, hoofdplaatsen en gemeenten (R.A.BRUGGE, F.H., nr.58, p.2).

Aux chatellenies, magistrats des chefs lieu
et municipalités de son arrondissement.

Nous Vous faisons parvenir plusieurs exemplaires de l'arrêté de l'administration centrale de la Belgique du 6 frimaire sur les subsistances, il n'y en a pas un nombre suffisant pour être transmis à toutes les municipalités, mais aussitôt que nous les aurons reçus de l'administration supérieure nous aurons soin de Vous les faire parvenir; il faut cependant observer que cet arrêté ne peut être exécuté dans tous les points avant que le recensement général soit achevé et parvenu à l'administration centrale, cette administration nous ordonne de laisser subsister provisoirement les réquisitions frappées par le commissaire ordonnateur.

Vous voudrez bien en conséquence informer sans délai les communes de Vôtre arrondissement de l'obligation où elles se trouvent d'y obtemperer jusqu'à nouvel ordre; Vous aurez en même tems une belle occasion de leur faire sentir combien il

leur importe de mettre la plus grande activité dans l'exécution de l'arrêté du 6 de ce mois qui ordonne un recensement général, sans lequel elles ne peuvent pas espérer de se voir soustraites aux réquisitions qui se feront ainsi par le commissaire ordonnateur; nous savons aussi que certaines communes prétendent ne devoir rien fournir au delà de 40 quintaux prescrits par l'arrêté des Représentants du peuple du 26 brumaire dernier; il faut les desabuser sur ce point et leur faire comprendre que cette première réquisition provisoire ne peut en aucune manière empêcher les réquisitions subséquentes. Il y a plus, nous avons déjà reçu une réquisition de l'agent principal pour quarante un mille quintaux, dont vingt-trois mille froment et dix huit mille seigle, la répartition en sera faite ces jours-ci, sur les villes et chatellenies d'Ypres, Roulers et contribuables, Huit Paroisses, Poperingue et Wervicq, sur lesquelles elle a été frappée; il faut que ces dernières communes s'apprentent à remplir sur le champ leur quote part, car des mesures de rigueur seront prises si chaque municipalité ne fournit pas son contingent dans le délai que nous aurons fixé.

Bijlage 14

30 december 1794 (10 nivôse III): omzendbrief van het arrondissementsbestuur van West-Vlaanderen aan de besturen van de hoofdplaatsen (R.A.BRUGGE, F.H., nr.58, p.9 - 10).

Aux municipalités chefs lieux d'arrondissement inférieurs de cette administration.

Nous ne pouvons nous dissimuler de Vous dire combien nous sommes sensibles de voir le peu d'activité qu'on employe pour les recensements générales des subsistances, population et bestiaux ordonné par l'arrêté de l'administration centrale du six frimaire, dont le résultat devoit nous être parvenu dans les cinq jours suivant la promulgation.

Nous Vous engageons au nom du bien public d'y travailler avec celerité et de nous faire parvenir incessamment le depouillement de ce recensement, et s'il Vous manque de bras pour l'hachevement de ce travail Vous êtes autorisés de mettre en réquisition les personnes aisées que Vous jugerez capables de partager cette besogne importante qui tend à étouffer toutes espèces d'erreur dans les répartitions des diverses réquisitions et à exempter les communes qui par leur état de situation ne pourront y contribuer, de là citoyens, vous conviendrez que le moindre retard que Vous apporterez à exécuter l'arrêté précité sera d'un grand préjudice à Vos administrés, et que Vôte responsabilité en sera un juste garant. Veuillez faire connaître cette circulaire aux communes de vôte arrondissement par l'envoi d'une expédition, nous espérons qu'elles sauront apprécier tout le poids de nos sollicitudes et qu'elles s'empresseront d'y satisfaire.

Salut et fraternité.

Bijlage 15

3 januari 1795 (14 nivôse III): omzendbrief van het arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen aan de besturen van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen van het arrondissement (R.A.GENT, Dép.Escaut, nr.179, f°67r° en v°).

N° 107

du 14 nivôse

Circulaire

A tous les Chefs-Lieux d'Arrondissement.

Citoyens,

Vous avez du voir, par l'arrêté de l'Administration Centrale de la Belgique du 6 frimaire dernier, combien il est intéressant pour son exécution, qu'il soit procédé sans délai au recensement et à la confection des tabelles ordonnés par les art. 4 et 8 du dit arrêté; cette opération devait faire la base de nos travaux sur les subsistances, il a été enjoint aux municipalités de la faire dans les cinq jours après la promulgation du susdit arrêté.

Et comme ces pièces essentielles ne nous sont pas encore parvenues, non obstant que le délai prescrit par l'art.9 est dès longtemps expiré,

Nous vous ordonnons en conséquence d'envoyer à la réception de la présente, dans les communes qui sont en retard, des commissaires, aux fraix de la municipalité, pour former ces tabelles, conformément au dispositif de l'art.9 du susdit arrêté.

Vous nous transmettez les tabelles avec vos observations, endédans le tiers jour, à peine qu'il sera nommé des commissaires à vos fraix, par cette administration.

Salut et fraternité.

Bijlage 16

24 januari 1795 (5 pluviôse III): omzendbrief van het arrondissementsbestuur van Oost-Vlaanderen aan de besturen van steden, kasselrijen, districten en andere hoofdplaatsen van het arrondissement (R.A.GENT, Dép.Escaut, nr.179, f°97 r° en v°).

Le 5 pluviôse.

Lettre Circulaire aux municipalités des villes chatellenies districts et autres cheflieux de cet arrondissement, tendante à accélérer la confection et la rentrée des tabelles du recensement de la population, des grains et autres subsistances, des bestiaux.

L'administration générale d'arrondissement de la Flandre Orientale.

Citoyens,

Par notre lettre du 12 de ce mois nous Vous avons rappelés à l'exécution des articles 4 et 8 de l'arrêté du 6 frimaire dernier sur les subsistances, en Vous observant que le recensement et les tabelles ordonnés par les dits articles devant faire la base de nos opérations concernant les subsistances, il étoit urgent d'en accélérer la confection.

Par la dite lettre nous Vous avons enjoint d'envoyer dans les communes, qui étoient en retard, des commissaires aux frais de la municipalité, pour former ces tabelles, conformément à l'article 9 du susdit arrêté, et de nous transmettre ces tabelles, avec vos observations, endeans le tiers jour, à peine qu'il seroit nommé des commissaires à Vos frais par cette administration.

Nous avons lieu d'attendre que Vous Vous presseriez d'obeïr sur le champ au dispositif de cet arrêté salutaire, et nous ne pouvons voir qu'avec la plus grande surprise que Vous compromettiez si gravement votre responsabilité, en entravant par votre négligence la marche de cette administration dans une matière aussi essentielle que les subsistances et approvisionnemens.

L'intérêt du service public exige plus impérieusement que jamais, que les susdites tabelles nous soient transmises sans délai.

En conséquence nous Vous ordonnons itérativement de nous les faire parvenir avec vos observations conformément à notre ditte lettre du 12 de ce mois; Vous prevenant, que si Vous restez en défaut de nous les envoyer endéans le tiers jours après la réception des presentes, il sera nommé des commissaires à Vos frais pour la confection des tabelles susdites, et que Votre négligence sera portée à la connoissance de l'administration centrale.

Nous Vous prevenons au reste que les recensemens, tabelles ou autres opérations que Vous pourriez être chargés de faire, de la part des commissions établies par l'arrêté des Représentans du Peuple du 27 frimaire pour accélérer le recensement et le versement des subsistances, ne peuvent vous dispenser en aucune manière de satisfaire sur le champ aux dispositions susdites de l'arrêté de l'administration centrale du 6 frimaire qui est expressement confirmé par l'article 14 du susdit arrêté du 27 frimaire.

Salut et fraternité.

Bijlage 17

9 maart 1795 (19 ventôse III): rapport en voorstel tot besluit van het

Le 19 ventôse.

N° 106.

Rapport et projet d'arrêté pour faire exécuter par les Communes de notre arrondissement, qui par negligence, ineptie ou mauvaise volonté, se trouvent en retard de satisfaire au dispositif de l'arrêté de l'administration Centrale du 6 frimaire dernier relatif aux subsistances, qui enjoint aux municipalités des Communes de faire le recensement conformément aux modelles qui leur ont été envoyés, de la population, de la quantité de froment, epautre, bled melé, seigle ainsi que de fourrages en général, des chevaux, vaches, boeufs et autres bestiaux existant dans leur commune respectif.

L'administration de cet arrondissement, par circulaire écrite à tous les Magistrats des Villes, Chatellenies, Balliages et autres Chefs Lieux de son arrondissement en date 12 nivôse dernier a ordonné aux municipalités des Chefs Colleges d'envoyer à la reception de leur circulaire des Commissaires aux frais des Municipalités en retard pour proceder à la confection des tabelles ordonnés; non obstant ces, plusieurs d'entre elles sont restés en défaut de procéder à la confection des dites tabelles et d'envoyer les commissaires ordonnés. Ce retard a déterminé l'administration d'écrire en date 28 nivôse dernier une seconde circulaire à toutes les Chatellenies, Districts et autres Chef Lieux de son arrondissement par laquelle ils sont prevenus itérativement que s'ils restent plus longtemps en défaut d'envoier à cette administration les tabelles ordonnées par l'arrêté du 6 frimaire, l'administration nommera à leur frais des Commissaires pour la confection des tabelles susmentionnées et considérant qu'indépendamment de toutes les mesures prises jusqu'à ce jour par cette administration pour l'exécution de l'arrêté du 6 frimaire dernier, plusieurs Chefs Colleges sont et demeurent en retard nous envoyer les tabelles requises, et considérant aussi que ce retard provient sans contredit de la malveillance de plusieurs municipalités qui en favorissant l'egoisme en la cupidité de cultivateurs tachent de soustraire une partie de subsistances à la réquisition et par ce moyen favoriser les projets des ennemis de la République française, et les accapareurs de grains pour à quoi subvenir et remedier,

Votre 3e Bureau propose d'envoier des Commissaires dans toutes les Chefs Lieux de Notre arrondissement, et en conséquence il vous propose l'arrêté suivant:

L'administration Générale d'arrondissement de la flandre Orientale voulant prevenir les distractions et accaparemens de grains et subsistances et accélérer par tous les moijens qui sont en son pouvoir l'exécution de l'arrêté de l'Administration Centrale de la Belgique ainsi que la confection des tabelles ordonnés,

oui l'Agent National, arrêté ce qui suit:

Art. 1er. Il sera nommé et envoyé par cette administration des commissaires aux frais des magistrats des Villes, Chatellenies, Balliages et autres Chefs Lieux de cet arrondissement qui sont et demeurent en retard d'exécuter et faire exécuter par les Municipalités respectives de leur arrondissement, l'arrêté du 6 frimaire dernier relatif au recensement des subsistances ainsi et de la manière prescrit par l'article 9 du dit arrêté, portant en substance qu'il sera nommé des commissaires aux frais des municipalités en retard qui formeront les tabelles requises et ordonnées.

Art. 2e. Les dits commissaires seront chargés de s'assurer des municipalités subalternes, qui en exécution de l'article 9 du dit arrêté ont envoyé copie des tabelles qu'ils ont du remplir en conformité des articles 4 et 8 du susdit arrêté au Chefs-Lieux de l'arrondissement immédiat. En conséquence pour remplir cette mission sont nommés commissaires les Citoyens

Pour la Ville et Chatellenie de Gand l'avocat CANNAERT;.....
 Pour la Ville et franconat de Bruges Augustin VANCUIJL;.....
 Pour la Ville et Chatellenie d'Audenaerde
 Pour la Ville et Chatellenie de Courtrai le Receveur SMITS;.....
 Pour la Ville et Paijs d'Alost;.....VAN WAMBEKE fils.....
 Pour la Ville et Paijs de Termonde;.....LIPPENS.....
 Pour la Ville de Nieuport;.....DAVID.....
 Pour la Ville d'Ostende
 Pour le paijs de Bornhem;.....WALLAERT DE THUMIS.....
 Pour le franchise de St.Amand;.....COLNET fils.....
 Pour la Ville de NinoveRAPPALIER.....
 Le Metier d'Axel et Neusen
 La Ville de Philippine
 Pour le franc de l'Ecluse;.....
 Hooftplaet, Breskens et Nieuwliedt;.....

Les dits commissaires sont chargés de faire nommer par les magistrats du Chef lieux dans les quelles ils opereront des commissaires subalternes qui aux frais des municipalités en retard procederont à la confection des tabelles ordonnés et en cas de refus de la part des dits magistrats les commissaires sont autorisés d'en nommer d'office.

3e. Les dits commissaires ainsi nommés sont autorisés à former les états de leurs journées à raison de quinze livres par jour quand ils opereront dans le lieu de leur domicile, et vingt livres toutes les fois qu'ils seront dans le cas de se (dé)placer.

4e. En cas de refus de paiement des états ainsi dressés de la part des municipaux en retard les dits commissaires en referont à l'administration qui au besoin les rendra exécutoires pour les sommes qui en feront l'objet contre les officiers municipaux negligans.

5e. Les dits commissaires rendront compte toute les vingtquatre heures à l'administration d'arrondissement, du progrès de leurs opérations et de ceux des commissaires par eux nommés dans le cas prévu pour l'article précédent.

6e. A l'effet que dessus, tous les Citoyens ij denommés sont mis en requisition et sont personnellement responsable, de faire accélérer le recensement des subsistances et la confection des tabelles ordonnés par les articles 4 et 8 de l'arrêté de l'administration Centrale de la Belgique du six frimaire.

Bijlage 18

Ca.1800. Besluit van de minister van Binnenlandse Zaken over de bevolkingstabellen vereist door de wet van 10 vendémiaire IV. (ARCH.NAT.PARIJS, F²⁰103).

1ere Division

3e Bureau

MINISTERE DE L'INTERIEUR

Liberté

Egalité

Il a été fait au Ministre un rapport sur la question de savoir si les tableaux de population exigés des agents municipaux par le titre 2 de la loi du 10 vendémiaire an 4, doivent être envoyés annuellement aux administrations centrales.

Les Ministre a décidé qu'il doit y avoir au moins un état suplétif, et qu'en cas de changemens notables, le tableau doit être refait en entier.

Pour copie conforme

Le Chef de la 1re division.

Bijlage 19

4 october 1796 (23 vendémiaire V): gedrukte omzendbrief van het hoofdbestuur van het Leiedepartement aan alle kantonmunicipaliteiten (R.A.BRUGGE, F.H., nr.267).

3e Bureau

2e Section

Etats de population

N°46

L'Administration Centrale du Département de la Lys aux Administrations Municipales.

Citoyens,

L'article 1er du titre 2 de la loi du 10 vendémiaire IV, appliquée aux Pays réunis par arrêté des Représentans du Peuple du 27 suivant, exige qu'il soit dressé dans chaque commune un tableau contenant les noms, âge, état ou profession de tous les habitans au-dessus de l'âge de 12 ans.

L'article 3 enjoint aux Administrations Départementales d'adresser aux Agens Municipaux de leur ressort les modèles imprimés de ce tableau lesquels devront les remplir dans la décade et d'en adresser immédiatement le double à l'Administration du Département et un autre à l'Administration du Canton.

En conséquence de la dite Loi, nous vous joignons ici un Modèle de Tableau que vous vous occuperez de faire remplir aussitôt par les Administrations Municipales des communes.

Ils doivent être tous rentrés pour le 10 brumaire prochain.

Modèle

Tableau contenant le nombre et les noms, âge, état ou profession des habitans de la Commune de, le lieu de leur domicile et l'époque de leur entrée sur ladite Commune.

Numéro	Noms des habitans au-dessus de 12 ans	Age	Etat ou profession	Domicile des habitans par hameau ou par rue	Epoque de l'entrée sur la Commune	Durée du séjour	Enfans en-dessous de 12 ans
--------	---------------------------------------	-----	--------------------	---	-----------------------------------	-----------------	-----------------------------

Note. L'Administration Municipale de chaque canton formera le tableau général de la population du canton et après l'avoir certifié au bas, l'adressera au Département. Les états particuliers seront déposés dans les archives du Canton.

Bijlage 20

27 november 1796 (7 frimaire V): gedrukte omzendbrief van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement aan alle kantonmunicipaliteiten (R.A.BRUGGE, F.H., nr.268).

3e Bureau L'Administration Centrale du Département de la Lys aux
 2e Section Administrations Municipales.
 Etats de population

Citoyens,

Notre circulaire du 23 vendémiaire exigeait de votre part l'envoi avant le 10 brumaire du tableau général de la population de votre canton.

Conformément à l'article premier du titre 2 de la loi du 10 vendémiaire an quatrième, nous vous avons fait passer un modèle qu'il était sans doute bien aisé de remplir. Nous vous disions également que cet état nous était très nécessaire, et qu'il devait servir de base à plusieurs opérations majeures. En indiquant aux administrations municipales la mesure à suivre et leur donnant tous les renseignements possibles nous devons espérer qu'elles se feraient un devoir de se conformer à notre demande.

Nous sommes cependant forcés de déclarer qu'il nous est parvenu aucun tableau et que ce retardement entrave notre marche.

Nous rappelons donc aux administrations municipales le contenu de notre circulaire précitée, nous leur observons qu'il est instant d'en remplir les dispositions et nous leur déclarons que nous exécuterons à leur égard l'article 22 du décret du 27 mars 1791, relatif à l'organisation des corps administratifs, si le 25 de ce mois nous n'avons reçu leur tableau général de population.

Salut et fraternité,

Les Administrateurs composant l'Administration Centrale du Département de la Lys, Honoré Vallé, Président; Marchand, J.Tarte, Van Praet, Administrateurs et Bouffé Des marais, Secrétaire-adjoint.

Bijlage 21

25 december 1796 (5 nivôse V): gedrukt besluit van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement (R.A.BRUGGE, F.H.,nr.269).

3e Bureau

2e Section

N°43

Etats de population

Extrait des registres aux arrêtés de l'Administration Centrale du Département de la Lys.

Vu par l'administration centrale du département de la Lys, le rapport de son 3e Bureau, 2e Section, duquel il conste qu'à l'exception des administrations municipales de Bruges, Chistelles, Wacken, Poperinghe, Neuve-Eglise, Courtray et Warneton, les trente-trois autres sont en retard d'envoyer le tableau de la population qui leur a été demandé par les circulaires des 23 vendémiaire et 7 frimaire

dernier.

L'administration considérant que les délais itérativement accordées aux dites administrations municipales sont expirés et qu'il n'est plus possible de différer d'avoir un aperçu général de la population du Département, puisque son résultat doit conduire l'administration à un travail important.

Considérant qu'en vertu de l'article XXII du décret du 27 mars 1791 (vieux style) relatif à l'organisation des Corps administratifs, les administrations départementales doivent envoyer des Commissaires aux frais des administrations inférieures retardataires lorsqu'après deux avertissements elles n'ont pas rempli ses ordres.

Arrêté après avoir entendu le Commissaire du Directoire Exécutif près d'elle.

Article premier

Les Commissaires du Directoire Exécutif près les administrations municipales de Damme, Thielt, West-Capelle, Oostcamp, Pittem, Ruisselede, Thourout, Houttave, Nieuport, Pervyse, Dixmude, Furnes, Loo, Hooglede, Haeringue, Elverdinghe, Langhemarcq, Zonnebeke, Dickebusch, Ingelmunster, Wervicq, Moorseele, Belleghem, Avelghem, Haarlebeke, Rumbeké, Iseghem, Roulers, Ardoye, Meulebeke, Ostende, Ipres et Menin sont spécialement chargés de faire dresser par leur administration municipale respective le tableau général de la population d'ici au 20 nivôse et de le transmettre pour cette époque à l'administration centrale.

Art. II

Ces Commissaires percevront une somme de neuf livres en numéraire par jour aux frais des administrateurs municipaux qui ne pourront constater par des extraits de délibérations dûment certifiés avoir provoqué l'envoi dudit tableau de population.

Art. III.

Cette somme sera payée aux Commissaires à compter du jour de l'exhibition du présent à l'administration municipale jusqu'au moment de la remise du tableau.

Art. IV.

Les Commissaires du Directoire Exécutif demeurent responsables de l'exécution du présent arrêté, qui leur sera adressé ainsi qu'aux administrations municipales, auquel effet il sera imprimé au nombre de 80 exemplaires.

Fait à Bruges, le 5 nivôse, 5me année Républicaine par les Administrateurs composant l'Administration Centrale du Département de la Lys, présens les Citoyens Honoré Vallé, Président; Marchand, Van Praet, Administrateurs; Charles Joret, Commissaire du Directoire Exécutif, et Hennissart, Secrétaire en Chef.

Bijlage 22

5 november 1798 (15 brumaire VII): gedrukt besluit van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement (R.A.BRUGGE, F.H., nr.325).

3e Bureau

1re Section

Extrait des registres aux arrêtés de l'administration centrale du département de la Lys.

L'administration centrale du département de la Lys.

Voulant donner à l'occasion des derniers rassemblements séditieux pleine exécution à la loi du 10 vendémiaire IV dans les communes qui se sont mises dans le cas prévu par elle, et considérant que pour faciliter cette exécution à ceux chargés d'y concourir, il importe de faire publier de nouveau ladite loi.

Où le Commissaire du Directoire exécutif, arrête: I. La loi susdite sera réimprimée dans les deux langues à la suite du présent, publiée et affichée partout où besoin sera. II. Conformément à l'article II du titre V de la loi, les administrations municipales, Agents et Adjoins enverront sous trois jours au Commissaire du Pouvoir exécutif près le Tribunal Civil les procès-verbaux qui ont du être dressé ou qui le seront au reçu du présent Arrêté, des délits mentionnés en la loi précitée, s'il en a été commis dans leurs communes respectives, lesquels procès-verbaux doivent expliquer la nature, les circonstances, le jour et lieux des délits, l'indication des communes dont les habitans les ont commis, l'énonciation et la valeur des objects pillés ou volés, etc. III. Si les procès-verbaux mentionnent des délits commis sur des propriétés Nationales, un double sera pareillement envoyé au Commissaire près l'administration centrale pour en poursuivre la réparation, suivant l'article III du titre V de la Loi précitée.

Fait à Bruges en séance ce 15 brumaire VII de la République Française; présens les citoyens Hennessy, Président; Devaux, Demeyere, Vanden Bussche, Guinard, Administrateurs, Herwijn, Commissaire du Directoire exécutif, et Hennissart, Secrétaire en Chef. Pour extrait conforme, Hennessy, Président, Hennissart, Secrétaire en chef.

(Volgt: tekst van de wet van 10 vendémiaire IV).

Bijlage 23

3 maart 1799 (13 ventôse VII): gedrukt besluit van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement (R.A.BRUGGE, F.H., nr.305).

République française.

Extrait des registres aux arrêtés de l'Administration Centrale du Département de la Lys.

L'Administration Centrale du Département de la Lys, voulant assurer la tranquillité des paisibles habitans et éclairer les démarches des malveillans; ouï le Commissaire du Directoire Exécutif, arrête ce qui suit:

Article premier.

Au désir du titre premier de la loi du 10 vendémiaire an 4 et au reçu du présent arrêté, les habitans de tout sexe, au-dessus de douze ans, seront inscrits, si fait n'a été, à la diligence du Commissaire près l'Administration municipale du Canton, et par ceux désignés à cet effet aux articles 1 et 2 du titre susdit, sur le registre de population de leur commune respective.

Article II.

Il leur sera délivré extrait imprimé de cette inscription, dans les termes suivans:

Certificat d'inscription au registre de population.

Commune de Wilsbeke, Canton de Wacken, Département de la Lys. Jaques Abel, cultivateur, inscrit au registre de population, n°301, habitant la commune depuis le 1 mars 1787 (vieux style).

Signalement.

Agé de 12 ans, taille d'un mètre 436 millimètres, cheveux châtons, sourcils châtons, yeux bleus, nez aquilin, bouche ordinaire, visage oval, marqué de

(Sceau de l'Administration Municipale). Signature du porteur. A déclaré ne savoir

N.

signer.

Vu par moi Commissaire du
Directoire Exécutif près du
Canton. N.

(Signature du Secrétaire de
l'Administration municipale).
Délivré par le Président et Sé-
crétaire du Canton, pour ser-
vir en l'an 7. N. et P.

Article III.

L'Extrait d'inscription suffira aux habitans de tout sexe, à l'effet de circuler dans leur canton; pour en sortir, ils devront se munir d'un passe-port délivré conformément à la loi précitée (Titre 2).

Article IV.

Tous individus trouvés en contravention à l'article précédent, seront traduits à la police, pour y être statué ce qu'il appartiendra.

Article V.

Les Commissaires près les Cantons rendront compte de l'exécution du présent, qui sera imprimé dans les deux langues, publié et affiché partout où besoin sera.

Fait à Bruges en séance le 13 ventôse 7me année de la République, présens les citoyens Hennessy, Président; Devaux, Demeyere, VandenBussche, Guinard, Administrateurs, Herwyn, Commissaire du Directoire Exécutif, et Henissart, Secrétaire en Chef.

Pour extrait conforme Hennessy, Président

J.S.Jullien, Secrét.adj.

Bijlage 24

30 januari 1796 (10 pluviôse IV): gedrukte omzendbrief van het Hoofdbestuur van het Leiedepartement aan alle kantonmunicipaliteiten (R.A.BRUGGE, F.H., nr.256).

5e Bureau

L'Administration Centrale du Département de la

2e Section

Lys, A toutes les communes du Département.

Population

L'Administration du Département, citoyens, a besoin de connaître la population de toutes les communes qui composent son Arrondissement. L'inexactitude des documents qui lui ont déjà été fournis sur cet objet, trop apparente pour qu'elle puisse les employer utilement dans les travaux importants dont elle est chargée, nécessite la formation définitive des Tableaux qui doivent servir de matériaux et de base certaine à ses opérations.

Vous voudrez bien, en conséquence, nous faire parvenir dans les six jours un tableau dûment certifié de vous, qui contiendra 1° le nombre d'individus de tout sexe au-dessus de dix ans habitant votre commune, 2° et celui des individus aussi de tout sexe qui n'ont point encore atteint cet âge.

La nécessité dans laquelle nous nous trouvons d'être munis au plutôt de ces renseignements, n'admet aucun retard, aucune excuse. Il faut que le 7ième jour après le reçu de la présente circulaire ce travail nous soit parvenu; il faut que nous en puissions faire usage. Tout délai ultérieur devant nécessairement compromettre nos opérations, nous vous prévenons qu'après l'époque dite, nous enverrons sur les lieux un commissaire chargé de procéder au recensement que nous vous demandons et que ses frais de déplacement, voyage, etc. seront à la charge de la Municipalité en défaut.

Salut et fraternité.

Les Administrateurs composant l'Administration
du Département de la Lys.

Signé: Honoré Vallé, Président; Marchand, Guinard, Administrateurs: Devaux, Commissaire provisoire du Directoire Exécutif et Hennissart, Secrétaire en Chef.

Bijlage 25

18 september 1796 (2 complémentaire IV): brief van de minister van Binnenlandse Zaken (1e afdeling) aan de commissaris van het Uitvoerend Bewind van de departementen... (R.A.BRUGGE, F.H., nr.244).

LIBERTE

EGALITE

Paris, le 2e des jours compl.de l'an 4 de la Rép.
Franç.

rep.2414
ecrit circulairement
aux communes en re-
tard le 6 vend.

LE MINISTRE DE l'intérieur,

Au Citoyen Commissaire du Pouvoir
exécutif près l'Administration cen-
trale du Département de la Lys.

CITOYEN, quelque impératifs et pressans que soient les ordres qui ont prescrit le dénombrement de la République, une partie des Agens des Communes portent la désobéissance jusqu'à refuser d'exécuter ces ordres, parce qu'ils ont conçu d'injustes défiances contre cette opération. Citoyen, ce dénombrement est indispensable; il ne peut être arrêté ni retardé par la malveillance ou la méchanceté: il faut qu'il soit prompt et fidèle. Je vous charge, en conséquence, d'écrire, au reçu de ma Lettre, aux Commissaires de Canton de votre Département qui ne m'ont pas encore fait passer leurs Etats de population, qu'ils ne doivent pas perdre un instant à me les envoyer, et qu'aucune excuse ne peut les en dispenser. C'est à eux à presser les Agens des Communes et leurs Adjoints, afin qu'ils leur procurent sur-le-champ les renseignemens dont ils ont besoin. Ils peuvent leur déclarer, en mon nom, en cas de mauvaise volonté de leur part, qu'ils seront personnellement responsables des moindres retards, et que l'on nommera des Commissaires pour faire le recensement à leurs frais.

Je joins ici le relevé des Commissaires de Canton qui m'ont envoyé leur Etats, auxquels par conséquent vous êtes dispensé d'écrire.

Le Chef de la Ire Division.

LE MINISTRE DE L'INTERIEUR,

Champagny

Bijlage 26

27 en 28 september 1796 (6 en 7 vendémiaire V): omzendbrief van het departementaal bestuur (3e Bureau) aan de nalatige commissarissen van het Uitvoerend Bewind bij de kantonmunicipaliteiten (R.A.BRUGGE, F.H.,nr.154).

Au Commissaires du directoire exécutif près
le canton de

3me Bureau

Circulaire

Expédiée le 6 vendémiaire an 5.

Aux Cantons ci dessous

désignés

savoir

Bruges

Damme

Houttave

Gisteltes

Nieuport

Dixmude

Zonnebeke

Dicketusch

Neuve-Eglise

Wervick

Avelghem

Ypres

Expédiée le 7 vendémiaire an 5.

Moorzeelle

Hooglede

Roulers

Iseghem

Hulste

Wacken

Ardoye

Thourout

Oostcamp

Citoyen,

Le Ministre de l'intérieur se plaint du retard que vous mettez à lui transmettre les états de population et le dénombrement des animaux domestiques qu'il vous a demandé par sa lettre du 20 messidor, je présume que les delais que vous apportez à les lui faire passer ne proviennent que de la négligence ou de la mauvaise volonté des agens des communes qui ont conçu d'injustes défiances contre cette opération; citoyen, ce dénombrement est indispensable; il ne peut être arrêté ni retardé par la malveillance ou la méchanceté; il faut qu'il soit prompt et fidèle et nulle excuse ne peut vous dispenser d'effectuer votre envoi. C'est vous à presser les agens et leurs adjoints de vous procurer les renseignements dont vous avez besoin, déclarez leur au nom du Ministre qu'en cas de mauvaise volonté de leur part, ils seront personnellement responsables des moindres retards et que l'on nommera des commissaires pour faire le recensement à leurs frais.

Salut etc.

Bijlage 27

15 juni 1800 (26 prairial VIII): gedrukte omzendbrief van de prefect van het Leiedepartement aan de maires (RECUEIL ou manuel des arrêtés, décisions, lettres et autres actes émanés de la Préfecture du Département de Lys, dl.I, Brugge, jaar IX (1800-1801)p.48,nr.22).

Depuis deux ans, l'Administration Centrale que je viens de remplacer a fait d'inutiles efforts pour se procurer des états complets de la population du département de la Lys; le grand détail qu'on avait désiré que ces états présentassent peut avoir été un des principaux motifs de l'inexactitude ou l'omission des envois.

Pour que cet obstacle n'ait plus lieu, le Ministre de l'Intérieur vient de me faire parvenir le Modèle d'un tableau à ce destiné, et dont je vous remets ci-joint un exemplaire. Ce Modèle est si simple que son exécution ne peut offrir aucune difficulté. Je vous invite donc à en remplir les colonnes avec exactitude, et à me les renvoyer avant le 20 messidor prochain, terme de rigueur.

Je vous recommande surtout de surveiller le dénombrement, j'espère que je n'aurai point à me plaindre désormais d'une négligence semblable à celle qui a empêché jusqu'ici l'envoi de ce travail.

Je compte sur vos soins, ainsi que sur votre exactitude pour l'exécution de cette mesure.

Je vous salue

Signé, De Viry.

Département Dénombrement de la population de l'arrondissement de ...

de la Lys

An huit

1er Bureau

3me Section

Noms des communes qui en dépendent	Nombre des					T O T A L	Observations.
	hommes mariés ou veufs	femmes mariées ou veuves	garçons de tout âge	filles de tout âge	défenseurs de la patrie vivans		

Bijlage 28

November 1805 (brumaire-frimaire XIV): gedrukte omzendbrief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten. Exemplaar van 9 frimaire XIV (30 november 1805) gericht aan de prefect van het Schelddepartement (R.A.GENT,Nederlands

Fonds, A 272)(1).

Le Ministre de l'Intérieur à M.le Préfet de ...

... Mais je n'obtiendrais de ces recherches aucun résultat véritablement utile, si vous ne le complétiez par deux opérations non moins importantes qui sont: 1° Un recensement exact de la population de votre département au 1er janvier 1806. Je joins ici le modèle de ce recensement; je vous prie de le remplir avec le plus grand soin...

Vous ne pouvez Monsieur le Préfet, trop recommander à MM. les Sous-Préfets de donner une scrupuleuse attention à ce travail; il faut éviter les diverses erreurs dans lesquelles de faux calculs d'intérêts opposés ont successivement entraîné les auteurs des dénombremens qui ont eu lieu jusqu'à ce jour: les uns ont exagéré la population, croyant par-là donner plus d'importance à la ville qu'ils habitaient; d'autres l'ont diminuée dans l'espérance de se dérober aux charges publiques. Il faut se garder de ces deux excès...

... Vous remarquez aisément que ce recensement doit comprendre tous les citoyens domiciliés, quels que soient leur âge, leur sexe, leur condition ou leur état; il n'y a pas d'exception absolument que les militaires lesquels n'ont pas pour domicile le lieu où ils sont actuellement en garnison: cependant vous me donnerez le nombre des militaires du département aujourd'hui sous les armes.

Je ne vous demande pas le nombre des hommes DANS le département, mais le nombre des hommes DU département actuellement au service...

Bijlage 29

21 december 1805 (30 frimaire XIV): gedrukte omzendbrief van de prefect van het Leiedepartement aan de maires (RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl.II,Brugge, j.XIV-1805,p.199, nr.390).

Son Excellence le Ministre de l'Intérieur me demande, Monsieur, un recensement exact de la population de ce Département au 1er janvier 1806. Ce travail que je dois lui envoyer dans le commencement du mois de mars, doit être fait avec le plus grand soin et sans aucun retard. Les auteurs des dénombremens qui ont eu lieu jusqu'à ce jour, ont été entraînés dans diverses erreurs. Les uns ont exagéré la population, croyant par là donner plus d'importance à la commune qu'il habitent, les autres l'ont diminuée dans l'espérance de se dérober aux charges publiques. Il faut aujourd'hui éviter ces erreurs.

(1)Tekst ons bereidwillig overgemaakt door Drs.H.De HAUWERE, door vriendelijke bemiddeling van Prof. L.Preneel.

Ce recensement doit comprendre tous les citoyens domiciliés dans votre commune quelque soient leur âge, leur condition ou leur état. Vous ne devez en excepter que les militaires ou marins actuellement en garnison. Cependant vous y indiquerez le nombre de militaires et marins du Département actuellement sous les armes, quel que soit le lieu qu'ils habitent aujourd'hui.

Ce recensement dont le modèle est à la suite de la présente, doit m'être parvenu avant le premier mars prochain. Vous aurez soin qu'il ne soit point la copie des précédens, mais le résultat d'une visite qui aura été faite dans toutes les habitations. Je ne puis trop vous recommander, Monsieur, de donner à ce travail l'attention la plus scrupuleuse et de ne négliger aucun soin pour qu'il fasse connaître la véritable position de votre commune.

Recensement général de la population au premier janvier 1806.

1° Garçons.	5° Veufs.
2° Filles.	6° Veuves.
3° Hommes mariés.	7° Total.
4° Femmes mariées.	8° Militaires sous drapeaux.

Bijlage 30

11 februari 1806: gedrukte omzendbrief van de prefect van het Leiedepartement aan alle maires (RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl.III, Brugge, 1806, p.58, nr.34).

Par ma circulaire du 30 frimaire an 14, Monsieur, je vous ai demandé un recensement exact de la population de votre commune.

Je vous rappelle que ce travail doit me parvenir avant le premier mars prochain terme de rigueur.

Je ne vous parlerai plus de l'exactitude avec laquelle doivent être remplies les différentes colonnes du modèle que je vous ai envoyé; ma circulaire précitée vous aura dit assez de quelle importance est ce travail et combien Son Excellence le Ministre de l'Intérieur attache de prix à ce qu'il fasse connaître la véritable situation de votre commune, sous le rapport de la population.

Chauvelin.

Bijlage 31

28 november 1810: brief van de minister van Binnenlandse Zaken (Secretariat général. Bureau des informations administratives et de la statistique) aan de prefect van het Leiedepartement (R.A.BRUGGE, F.H.,nr.2830).

Le Ministre de l'Intérieur à M. le Préfet du Département de la Lys.

Monsieur le Préfet, les renseignemens reçus jusqu'à présent sur la population des différentes communes de l'Empire laissent à désirer un point fort important, dont la connaissance servirait à résoudre plusieurs questions d'ordre public et d'administration qui se présentent fréquemment. On a bien dit quel était le nombre des habitans du territoire de chaque commune, mais on a négligé d'indiquer combien d'habitans sont réunis au chef-lieu et combien sont disséminés dans les hameaux, écarts, fermes et habitations isolées qui se trouvent sur le même territoire. Il y a cependant sous un grand nombre de rapports une différence très essentielle entre une population éparsée et une population agglomérée, et dans un grand nombre de cas, il importe beaucoup au gouvernement de ne pas être exposé à se tromper à cet égard. Je vous prie donc, Monsieur, de m'envoyer un état des communes de votre département dont la population totale est de plus de mille habitans, de porter dans une 2e colonne le nombre d'habitans qui habitent intra muros, c.à.d. dans le groupe principal de maisons qui forme la ville, le bourg ou village et dans une 3e colonne le nombre de ceux qui habitent hors de ce groupe principal, dans les hameaux, métairies, ou maisons isolées.

Lorsque la population agglomérée au chef-lieu sera de mille habitans ou au-dessus, vous voudrez bien m'indiquer le nombre de maisons que ces habitans occupent, si parmi eux il se trouve des rentiers, des marchands, des propriétaires vivant du produit de leurs revenus, en un mot si ce chef-lieu peut être regardé comme une ville, comme un bourg ou simplement comme un village.

Les renseignemens devant se trouver à la préfecture, j'espère que vous pourrez me les envoyer sans délai; dans le cas contraire, je vous prie de faire en sorte qu'ils ne tardent pas à me parvenir et que l'on puisse compter sur leur exactitude.

Je vous renouvelle, Monsieur le Préfet, l'assurance de ma parfaite considération.

Montalivet.

Bijlage 32

11 december 1810: omzendbrief van de prefect van het Leiedepartement aan de maires van de gemeenten met 1000 inwoners of meer (RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl.VII,Brugge, 1810, p.340, nr.131).

Circulaire pour demander des renseignements sur la population des communes ayant 1000 habitans et au-dessus.

Le préfet aux maires des communes dont la population totale est de 1000 habitans.

Vous trouverez ci-après, Monsieur, le modèle d'un Etat que vous voudrez bien remplir et me faire parvenir sans délai, par la voie du Sous-Préfet de votre Arrondissement.

Si la population agglomérée au chef-lieu ou centre de votre commune se trouvait de mille habitans ou au-dessus, vous auriez soin de m'indiquer le nombre de maisons que ces habitans occupent, et de donner dans la colonne d'observations, tous les renseignemens propres à me faire connaître si ce chef-lieu peut être regardé comme une ville, comme un bourg, ou simplement comme un village.

Nom de la commune	Nombre d'habitans		observations
	du groupe principal des maisons	des hameaux, fermes et maisons isolées	

Bijlage 33

26 april 1811: omzendbrief van de prefect aan de maires van de gemeenten met 1000 inwoners of meer (RECUEIL des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture du Département de la Lys, dl.VIII, Brugge, 1811, p.153, nr.60).

Circulaire contenant l'instruction pour la rédaction des états de la population agglomérée et de celle éparse.

A Mm. les Maires,

La circulaire du 11 décembre 1810, Messieurs, vous a demandé un état conforme au modèle y joint, indiquant la population du groupe principal des maisons, ainsi que celle des hameaux, fermes et maisons isolées.

Le plus grand nombre des maires a adressé cet état et quelques-uns seulement restent en retard de le fournir; mais plusieurs ne se sont pas conformés au modèle, d'autres n'ont point indiqué comme le demande la circulaire, le nombre des maisons, qui forment le chef-lieu ou centre de la commune, tandis que la population agglomérée à ce chef lieu est de 1000 habitans et plus; presque tous enfin ont donné dans leurs tableaux d'autres résultats que dans ceux formés lors du recensement de 1806, le seul cependant auquel le gouvernement veuille avoir égard.

Il devient donc nécessaire que ce travail soit recommencé par ceux de vous, messieurs, à qui peut s'adresser l'une des observations qui précèdent et auxquelles vous devez vous conformer avec la plus grande exactitude.

Je vous recommande de revoir sans délai la minute de l'état que vous avez déjà fait parvenir au sous-préfet de l'arrondissement, d'y apporter les changemens que je viens de vous indiquer et d'en adresser une nouvelle expédition avant le 15 mai prochain, terme de rigueur.

Recevez, Messieurs, l'assurance de mon sincère attachement

P.Arborio.

Bijlage 34

13 augustus 1811: brief van de minister van Binnenlandse Zaken (Secretariat général. Bureau des informations administratives et de la Statistique) aan de prefect van het Leiedepartement (R.A.BRUGGE, F.H.,nr.2830).

Le Ministre de l'Intérieur, Comte de l'Empire, à Monsieur le Préfet du Département de la Lys, Baron de l'Empire.

Monsieur le Baron,

Il vous a été demandé le 28 novembre 1810 un tableau de la population agglomérée et éparse des communes de votre département qui comptent plus de 1000 habitans, avec l'indication du nombre des maisons qui se trouvent réunies au chef-lieu des agglomérations principales et celle des lieux qu'on peut considérer comme villes, bourgs et villages. Ayant remarqué avec regret que votre préfecture est une de celles qui n'ont pas encore satisfait à cette demande, je vous invite à vous faire représenter la lettre dont je viens de vous indiquer la date et à prendre des mesures pour me transmettre incessamment le travail sur lequel j'appelle de nouveau votre attention. Je me persuade que vous sentirez combien ces notions peuvent n'être utiles dans un grand nombre de circonstances et par conséquent combien je dois attacher de prix à ce qu'elles m'arrivent bientôt d'une manière exacte et détaillée. Prenez donc toutes les mesures nécessaires pour vous mettre au courant à cet égard et accusez-moi la réception de la présente lettre.

Recevez, Monsieur, l'assurance de mes sentimens distingués.

Montalivet.

Bijlage 35

27 augustus 1811: brief van de prefect van het Leiedepartement (Randschrift: Secrétariat. C N°110, accusé de réception.)aan de minister van Binnenlandse Zaken (R.A.BRUGGE, F.H., nr.2830: minuut).

Le Préfet à Son Excellence le Ministre de l'Intérieur.

J'ai reçu la lettre que V.E. m'a fait l'honneur de m'écrire le 13 de ce mois, pour me demander un tableau de la population agglomérée et éparse des communes du Département de la Lys qui comptent plus de 1000 habitans.

J'aurai soin de transmettre incessamment à Votre Excellence ce travail.

Je me serais plutôt mis au courant à cet égard si les renseignemens demandés aux maires m'avaient été fournis dans le tems, d'une manière exacte et détaillée.

J'ai l'honneur etc.

Bijlage 36

19 september 1809: gedrukte omzendbrief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de prefecten (R.A.BRUGGE, F.H., nr.2830).

1ere Division

Bureau d'administration

générale

CIRCULAIRE

Le Ministre de l'Intérieur à Messieurs les

Préfets des Départemens.

Vous savez, Monsieur, que les droits publics de patentes, de mouvement de boissons, d'entrée dans les villes et bourgs, les cautionnemens des Notaires, des Greffiers, Avoués et Huissiers, et les dépenses des Administrations Municipales, sont fixés progressivement sur la population agglomérée, depuis et compris deux mille âmes.

Cette base commune à des intérêts divers donne lieu à un grand nombre de réclamations auxquelles le Gouvernement veut satisfaire; mais les états de population que vous m'avez adressés en 1806, ne distinguent pas la population agglomérée de deux mille âmes et au-dessus, de celle des villages et hameaux qui dépendent du chef-lieu de chaque commune; et il arrive quelquefois que la population de ces localités est supérieure à celle de ce chef-lieu.

Plusieurs Préfets, d'ailleurs, ne m'ont point encore adressé les tableaux détaillés que je leur ai demandés par ma circulaire du 14 fructidor an 12; je ne puis donc présenter à l'Empereur le travail que sa Majesté demande.

Veillez, Monsieur, former incessamment, sur les états de population de 1806, un nouvel état, par arrondissemens et cantons, indicatif de toutes les communes où il se trouve une ou plusieurs agglomérations de deux mille âmes ou plus, conformément à l'état que vous trouverez ci-joint.

Les renseignements détaillés que vous devez avoir dans vos bureaux et notamment ceux qui vous avez été dans le cas de donner à Son Exc. le Ministre des finances pour l'exécution de l'art. 8 du décret du 21 décembre 1808, relatif aux droits sur les boissons, doivent vous mettre à portée de faire dresser ce tableau en très-peu de jours et de me l'adresser en double expédition, presque immédiatement après la réception de cette lettre.

Recevez l'assurance de ma parfaite considération.

Signé, Fouché.

Département Modèle de l'état à fournir.

d Extrait de l'état de population formé en 1806, et adressé à Son Excellence le Ministre de l'Intérieur.

Arrondissemens	Cantons	Communes	Population agglomérée		Population des parties éparses de la commune	Total de la population par commune	Observations
			Noms des agglomérations	Population de chacune d'elles			
Arton	Arton	Arton	Arton	5.100	600	7.700	
			Berthe	2.000			
		Bonn	Bonn	4.150	2.250	6.400	
		Comps.	Comps.	3.240	1.800	5.040	
		Dartui	Dartui	5.100	3.900	11.100	
			Palisard	2.100			

Bijlage 37

28 april 1810. Brief van de minister van Binnenlandse Zaken (1ere Division. Bureau d'Administration Générale. Réponse à une lettre du 13 avril.) aan de prefect van het Leiedepartement (R.A.BRUGGE, F.H., nr.2830).

Monsieur le Baron,

Je vous renvoie l'état joint à votre lettre du 13 avril et qui représente la population agglomérée des communes de 2000 âmes. Cet état n'est pas dressé de la manière indiquée par ma circulaire du 19 septembre 1809. La 5me colonne ne doit comprendre que la population agglomérée des communes de 2000 habitans et au-dessus et non celles des annexes de ces communes qui en renferment moins de 2000 et dont les habitations ne tiennent pas à celles du chef-lieu et ne forment pas un seul corps avec elles. Le nombre des habitans de ces annexes doit être porté à la colonne de la population éparsé. Veuillez rectifier le tableau et me le renvoyer ensuite en double expédition.

Recevez l'assurance de ma parfaite considération.

Par autorisation du Ministre absent

Le chef de la 1ere Division

